

ДАГЪЫСТАН РЕСПУБЛИКАНЫ БИЛИМ БЕРИВ ВА ИЛМУ
МИНИСТЕРЛИГИ

А.А. ТАХО-ГОДИНИ АТЫНДАГЪЫ ДАГЪЫСТАН ИЛМУ-АХТАРЫВ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТ

З.С. Адильгиреева

**ДАГЪЫСТАН ШКОЛАЛАРДА ФГОС-ГЪА ГЁРЕ
АДАБИЯТДАН БИЛИМ АЛЫВНУ ИЧДЕЛИГИ
ВА ОНУ 7-НЧИ КЛАСДА УЪЙРЕНИВ ЁЛЛАРЫ**

**Магъачкъала
2015**

ИЧДЕЛИК:

Гиришив	3
I. 7-нчи класда адабият материалын ФГОС-ну таларпларына гёре уйренив.....	16
1.1. Авуз ва языв тилни оьсдюрюв.....	22
1.2. Халкъ авуз яратывчулугъун уйренив.....	46
1.3. XIX-XX асрудагъы адабиятны уйренив.....	59
II. Класдан ва школадан тышда адабиятдан ишлер.....	129
Ахыры.....	138
Къоллангъан адабият.....	140

Гиришив

Гъалиги школада салынган талаплагъа гёре, яшланы янгы яшавгъа гъазирлемек учун, оланы гъар – бир якъдан оьсдюрювге, оланы яшав булан байлавгъа, бары да якъдан тарбиялавгъа бакъдырылган, шо тарбиялав ишлер барыда адабият дарсларда юрютюлме бола.

Адабият – охувчуланы англавун генглешдирмек учун уллу кьурал. Чебер адабият оланы сай англавланы есирлигинден кьутгъара, олагъа янгы маълуматланы бере ва оланы тюрлю заманларда яшаган халкъланы, тюрлю жамият кьатлавларыны яшавларыны ичине гийире. Жамиятны, адамланы гъакъындагы англавланы генглешдире туруп, адабият охучуну сынавларын низамлашдыра, беклешдире ва теренлешдире; шону булан бирче, ону тергевюн иттилешдире ва адамны тыш гъалына къарап, ону герти табиатын англама уйьрете. Яшавну гёрсетеген чебер адабиятны гъакъында айтаганда язычуну яратывчулугъу жамиятны иши булан тыгъыс байланагъанны ва клас англавлар ондан айрылмайгъанны эсде сакълама герек.

Адабият предметни алдында салынаган аслу **муратлар:**

– охувчуларда дюньягъа, гъалиги яшавгъа байлавлу англавланы генглешдирив, олагъа тюз багъа берив;

– ватангъа, халкъына бакъган сюювню артдырыв, патриот гъислени тарбиялав;

– охувчуларда адабиятны предмет гъисапда уйьренивге бакъдырылган яратывчулукъ иш бажарывлукъларын ва мердешлерин мюлк этив;

– адабиятны гёрмекли чебер асарларына асасланып, дюнья гертиликге багъа берип, кылыкъ-тарбия, гёзеллик, оьр инсан аралыкълар йимик англавланы оьсдюрюв;

– чебер асарланы уйренивде аслу адабият англавланы ва тарих адабиятдан тарыкълы маълуматланы мюлк этив; авуз ва языв яратывчулукъ ишлерде ана тилни тюз къоллап билмек.

Республика облчевде къумукъ тилни ва адабиятны муаллимлерини арасында оьтгерилген анкет соравланы жавапларына кюрчюленип, 2013–нчю йылда 7-нчи класны адабият охув китабы толумлашдырылып, янгыртылып чыгъарылды. Шо жаваплагъа гёре, яшлагъа англамагъа четим тиеген, чагъына къыйышмайгъан асарланы орнуна тарбия, ругъ якъдан гючю артыкъ, оьзбашына охуп, чечип болагъан асарлар салынгъан. 7-нчи класны шу адабият китабына А. Акаевни «Къылыкъ китабы», Б. Атаевни «Сапун тавну Арсланы», А. Жачаевни «Мен къумукъман, къумукъман», «Бёрк бар сени башында», дагъыстан адабиятдан Р. Гьамзатовну «Къурдашлыкъ гъакъда ёммакъ», А. Сайитовну «Бизге къонакъ болугъуз!» ва Кадрияны «Ананы оьлюмю» деген асарлар къошулгъан. Шу асарлар еттинчи класны охувчуларына оьтген яшавну ва гъалиги заманны теренден англамагъа, къылыкъ якъдан тарбияламагъа, гъакъыл якъдан оьсювюне болушлукъ этежек.

Ишибизни аслу мурады – адабиятны уйренивню барышында тюрлю жанрлардагъы чебер асарланы 7-нчи класларда оьтгерилген экспериментлени натижасына асасланып, теория кюрчюсюн токъташдырмакъ ва практика якъдан чечип бермек.

Адабият асарланы авторлары гётереген масъалалар гъар даим де оьз девюрню, гъатта XIX-XX юз йылларда яратылгъан буса да, гъалиги замангъа къыйыша, охувчуланы иштагъландыра.

Шо масъалаланы аслулары: къылыкъ, адамлыкъ, ана тилин, Ватанын сююв, яхшылыкъ ва яманлыкъ, дав ва парахатлыкъ, ата-аналаны ва яшланы аралыгъы, табиатны къорув масъалалар.

Охув дарсларда муаллимни аслу тергевю яшланы тюз охутувгъа бакъдырылгъандан къайры, асарны маъна якъдан теренлигине, тилини чеберлигине, авторну тилге усталыгъына ва ону тил культурасыны даражасына бакъдырыла. Шолай ишлер асарланы тарбиялав янын, чеберлигин сезмеге, ону маънасын чечмеге кѐмек эте.

Адабият дарсларда муаллим, гечилеген материалны англатгъандан къайры да, ишлени гезигин, оланы асувлугъун токъташдырма да борчлу бола. Ишни планлы, гезикли юрютмек – ону пайдалы болмакълыгъына шарт. Адабиятны ишин планлашдырагъанда охувчулар, гъар янгы асар булан болгъан чакъы теренден таныш болуп, тийишли билим даражалагъа ва бажарывлукълагъа ес болагъан кюйдеги къайдаланы къоллама герек.

Гъалиги школаларда къумукъ тилни ва адабиятны муаллимлерини оз ишине яратывчулукъ къайдада, демек, тюрлю янгы технологияланы къоллап бажармакъдан кѐп зат гъасил бола. Муаллим адабият дарсларда гечилеген асарланы игитлерине охувчулар нечакъы бола буса тергевлю, гъакъ юрекден янашып болагъан кюйде къурма тийишли.

Адабият дарслар билим ва тарбия масъалаланы чечивге, охув ва языв ишлени теренлешдиривге, охувчуланы практика мердешлерин болдурувгъа, оланы бажарывчулукъларын артдыривгъа бакъдырыла.

Гъалиги яшланы, бугюн къолланып турагъан билим алыв система озлеге онгарылгъан яшлардан кѐп башгъалыгъы бар.

Бугюн билим алыв процесде охувчуланы озбашына билимлер алып, тарыкълы маълуматланы жыйып, натижалар этип болагъан охутув къайдалар, ёл гѐрсетивлер агъамиятлы болуп токътай.

Охутувда алдында токътаягъан масъалаланы проект формада чечив белгили ва аслу масъалалардан санала. Шолардан лап да гѐрмеклилери:

– билим алывну актив формаларын кьоллав: тергев, сынавлар, охув лакьырлашыв ва б.;

– объюню ойларын ва ишлерин аридент кьарагъанда йимик англап, олагъа багъа берип, алдына салынгъан муратлар булан тенглешдирип, объюню билегенлерин ва билмейгенлерин токъташдырыв ва б.

Гьалиги дарслагъа янашыв, заманны талапларына гьере алышына. Ону кьурулушу, охув материалы, кьолланагъан методика ёллары муаллимни оз яратывчулукъ бажарывлукъларында гьасил бола.

Янги стандартлар, эски стандартлагъа кюрчюленип, оланы камиллешдирип, теренлешдирип, муаллимлени ишинде янги технологияланы кьоллавно охувчуланы хас айрылыкъларын, чагъын, билим ва озюв даражаларына гьезалгъа тутуп, гьалиги заманны жамият яшавуну талапларына асасланып тизилген. Стандарт аслу умуми билим берив системасында охувчуланы билим даражасын тюз багъалавда кюрчю болуп токътай. ФГОС бизин Ватанны кеп миллетли халкъларыны маданиятын, ана тилин уйренивге, сакълавгъа, ону оздюрювге ихтиярларын, ана тилинде аслу умуми билим алывда имканлыкълар болдурувгъа, адат-кылыгъын сакълавлгъа бакъдырылгъан. Шолайлыкъда, билим берив программа айры охувчуну билим даражаларын оздюрювге эркин ёл ача, ону класда, уйде, озбашына чалышып, интернетден пайдаланып, билим-тарбиясын артдырмагъа генг имканлыкълар бере¹.

Адабият дарслар не даражада, нечик юрютюлегенинден охувчу яшларда наслудан наслугъа бериле гелген халкъланы асил хасиятларыны уылгюлерин болдурмакъ, оздюремек йимик масъалалар гьасил бола. Шону кюрчюсюнде яш наслуда жамиятны алдында оз борчларын кютме гьазирлик, таза кылыкълы, оыр инсан хасиятдагъы, жамият ишлени яхшылашдырмакъ учун чалышывда талмайгъан, тюзлюкню,

¹ Федерал Пачалыкъ Стандартлар, № 5 пункт.

гертиликни къайратлы кюйде якълама болагъан йимик хасиятланы болдурмакъ, демек, патриотланы тарбияламакъ.

Чебер асарланы тилин уйренив охувчулагъа сёзню чеберлигин, гёзеллигин англамагъа, ана тилни стиль якъдан чеберлигине ес болмагъа болушлукъ эте.

Федерал пачалыкъ билим берив стандартланы (ФГОС) «Тил ва адабият илму» (филология) бёлюгюнде адабиятны уйренивню алдына шулай аслу **масъалалар** салынгъан:²

1) объюню гележекде билим даражасын оьсдюрювде адабиятны уйренивню агъамиятын англамакъ; арты бёлюнмейген, бир ёрукъда юрюлеген охувну объюню дюньягъа къаравларын, англавларын болдурувда, дюньяда адамны ва жамиятны аралыкъларын гелишдишивде къурал гъисапда кьолламакъ;

2) адабият асарланы охуп, тюз англав халкъны мили маданиятын, яшавун уйренивде аслу къурал болуп токътайгъанын англамакъ;

3) гёрмекли чебер асарланы уйренивню натижасында ана тилни гёзеллигин, ону байлыгъын, тил имканлыкъларын оьз халкъыны ва дагъыстан миллетлени маданиятын англап, сезип бажармакъ;

4) тюрлю-тюрлю жанрлардагъы асарланы уйренивде авуздан ва язып оьз ойларын айтып, пикирлешип, охулгъан асарны чечивде ортакъчылыкъ этип, оьзбашына охулажакъ асарланы гёзалгъа тутуп, планын къуруп бажарагъан охувчуну тарбияламакъ;

5) чебер адабият асарланы объюне хас болгъан башгъалыкъларын англап, оланы илму, иш, публицистика асарлардан айырып, охулгъан асарланы идея-маъна ягъындан чечип, танкъыт этип, оларда суратлангъан яшав гъалланы англап бажармакъ;

б) сёзню чеберлик гючюн сезивде адабият теория англавланы агъамиятын англамакъ; охувчуларда бар билимлеге ва англавлагъа

² Федерал Пачалыкъ Стандартлар. Б.– 3-8.

таянып (тарихден, музыкадан, эстетикадан) предметлени арасындагы байлавно пайдалы кьайдада кьолламакь;

7) предметни уьйренивде оьзюне хас умуми охув мердешлени болдурмакь (личностный);

8) дарсда берилеген англавланы теренлигине ва предметлени бири-бири булангы байлавлугьуна тюшонмек (метапредметный);

9) предметден алынагьан билим натижалагьа ес болмакь (предметный);

10) тюрлю-тюрлю источниклерден, интернет ресурслардан пайдаланып бажармакь.

Янгы пачалыкь стандартланы алдына салынгьан масьалаланы гьез алгьа тутуп, 7-нчи класны охувчуларына программа асарларын уьйренивде оландан билим алывда тюрлю натижалагьа ес болмагьа уьйренме герек. Муаллимни янгы стандартлагьа байлавлу болуп, ишинде охувчу яшланы тюрлю натижалагьа ес болмур йимик янашма герек.

Предметден билим натижалары

— программада гьрсетилген асарланы чебер охуп, маьнасын тюз англав;

— гечилген асарланы атларын ва авторларын билмек;

— программада гьрсетилген асарланы гьнгюнден билив;

— адабият асарны чечив мердешлерине ес болмакь (асарны, даллилер гелтирип, жанрын, композициясын, сюжетин белгилемек, игитлерин суратлав);

— игитни суратлавда аслу теоретика англавланы билив (адабият игит, игитни аты, кьылыкь хасияты, ону оьзге игитлер булангы аралыгы, игитни сьйлев тили, авторну кьараву);

— язывчу суратлагьан агьвалатланы авуз сьз булан хабарламагьа, ортакьчылыкь этеген игитлени хасиятларын гьрсетмек учун гечилген

асарны ичинден агъамиятлы гесеклерин айырыв;

— асарны уьстюнде ишлевде озь пикруларын айтып, оланы текстден кыйышагъан мисалланы гелтирип, исбат этип бажарыв;

— гечилген асарны эки игитин, олагъа гёре авторну янашывун токъташдырмакъ учун тенглешидирив;

— эпос ва лирика асарланы хас белгилерин айырыв;

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени бири-бири булангъы байлавлу натижалар

— тюрлю планланы кьурув кьайдаланы генглешидирив;

— асарны толугъа, гесегин, сайлап алып, толумлашдырып, кысгъартып хабарын айтывгъа мюлк этив;

— асардан цитаталаны кьоллап, материалны кьурашдырып, тизив мердешлени артдырыв;

— гечилген асарланы идея-тематикасына байлавлу изложениелер ва сочинениелер, адабият ва умуми маданият темалагъа проектлер онгарыв;

— справочный материаллар ва интернет ресурслар булан ишлеп бажарыв, проектлер кьурув.

Озьюне хас натижалар

— охулгъан асаргъа далиллер гелтирип, автор айтма сюеген аслу маънаны, озь кьаравларын ачыкъ этив;

— адабиятны тюрлю жанларына гёре яратывчулукъ ишлер оьтгерив;

— оьзю ушатагъан адабият асарланы жыйымын англап белгилемек.

Гъалиги заманда адабиятдан юрюлеген дарсларда компьютерни ва тюрлю сёйлев кьуралланы имканлыкъларындан эркин кюйде пайдаланып бажармагъа герек. Шолар охувчуланы чебер адабиятны охумагъа, ондан пайдаланмагъа, дюнья кьаравларын ва умуми охув бажарывлукъларын, мердешлерин артдырмагъа имканлыкъ бере. Шо масъалланы асувлу кюйде чечивде охув процессни барышында материал-техника кьураллар болгъан чагъы эркин кьолланма герек. Ондан кьайры, охув процессде кьолланагъан техника ва гёрсетив

алатлар адабиятны предмет аралыкъларын, оьзге предметлер булан байлавлукъларын болдурмагъа кѣмек эте. Адабият асарны оьзге тюрлю инчесаниятларда интерпретация этив (художниклени суратларында, музыкада, асарлагъа гѣре салынган киноларда), чебер асарда суратланагъан агъвалатлардан къайры, авторну къаравларындан тыш якъгъа чыкъмагъа, адабиятны, сурат ва графика инчесаниятны бирлигин токъташдырмагъа имканлыкъ бере, маданият къаравларын болдура ва адабият асарны теренден англамагъа болушлукъ эте.

Шаирни ва язивчуну яшав ёлу ва яратывчулугъу гъакъында адабият экскурсиялар (слайдлар (диапозитивлер), видеофильмлер) язивчуланы яшав ёлларын ачыкъ эте, охувчугъа язивчуну яратывчулугъундагъы тарих агъвалатланы гѣрмеге, англамагъа, сезмеге кѣмек эте. Айрокъда, бу иш охувчуланы язивчуну биографиясы булан таныш этивде, чебер асарланы генг кюйде тарих адабият контекстинде уьйренивде агъамиятлы болуп токътай.

Адабият дарсларда гечилеген асарлагъа байлавлу болуп, интернетде берилген къумукъ халкъны тарихи, маданияты, белгили игитлери, спортсменлери, алимлери, шаирлери гъакъындагъы материаллардан охувчулар эркин кюйде пайдаланып бажармагъа герек.

Адабият кабинетни эсгерилген техника алатларлар булан таъмин этив стандартланы яшавгъа чыгъарывда агъамиятлы болуп токътай ва охув ожакъны умуми материал-техника якъдан таъмин этивню бир агъамиятлы яны гъисапда къарала.

«Дагъыстан школаларда ФГОС-гъа гѣре адабиятдан билим алывну ичделиги ва ону 7-нчи класда уьйренив ёллары» деген иш янгы стандартлагъа байлавлу болуп, муаллимлеге ишинде янгы технологияланы къоллав, охувчуланы чагъын, билим ва оьсюв даражаларын гѣзалгъа тутув, гъалиги заманны жамият яшавуну талапларын гѣзалгъа тутуп онгарылган.

7-нчи класны программасын, охув китапларын янгы технологияланы, инновацияланы озлени охутув-тарбиялав ишинде кьолламагъа болагъан кюйде адабият дарсда кьолланагъан методика ёл гёрсетивлер, тюрлю къайдалар бергенбиз. Гъали болгъунча кьолланып тургъан программалар муаллимге озюнню ишинде гечилеген асарланы озтёрече янашып, гёрсетилген дазулардан (берилген сагъатлар, яратывчулукъ ишлер, яшланы озбашына чалышыв ишлери) чыкъма болмайгъан кюйде тизилген эди буса, ФГОС-гъа гёре тизилген гъалиги билим берив программалар муаллимге эсгерилген ишлени кёп имканлыкълар бере.

Шу гёрсетивлер, республиканы школаларында юрюлген бизин ахтарывларыбызгъа, кьумукъ тилни ва адабиятны муаллимлерини арасында озтгерилген анкет соравланы жавапларына кюрчюленип, оланы иш сынавун гёзалгъа тутуп, кьумукъ адабият дарсларда охувчуланы билимлерин ва тарбиялав ишин тергеп онгарылгъан.

Охув пособие эки аслу бёлюкден кьурулгъан:

I. 7-нчи класда адабият материалны уйренив.

II. Класдан ва школадан тышда юрюлеген адабиятдан ишлер.

Гъар бёлюк адабиятны класда ва класдан тышда уйренивню аслу ёлларын кьуршагъан.

Пособие яшланы охутув ва тарбиялав иште, ону сан ягъын артдыривда муаллимге кёмекчи болар деп умут этебиз.

ГЪАЛИГИ ДАРСГЪА ГЪАЗИРЛЕНИВ

Дарс охув процесде лап аслу ерни тута.

Муаллимни ва охувчуну охув иши аслу гьалда дарсда юрюле. Шо себепден охувчуланы предметге гъазирлигини сан ягъы дарсны юрютюрв даражасындан, ону ичделигинден, метод кьайдаларындан ва гьаллашывдан гьасил бола. Дарс оьр даражада оьтсюрн учун муаллим оьзюрню гъазиленивюнде дарсны инче саниятны асары йимик, гьар бёлюгюню уьстюрнде тындырыкьлы токьтап онгарылма герек.

Гъалиги школада юрюлеген дарсны мурады мекенли гёрсетилип, ону яшавгъа чыгъагъан кюю белгилене. ФГОС-ну талапларына кьурулагъан дарс системно-яратывчулукь кьайдада тизилме борчлу. Эсгерилген кьайда да охувчуланы предметни айланасында муаллим берген билимлерден кьайры оьзбашына ахтарып оланы теренлешдирме ёл ача. Янгы дарсны кьурулушу тюрпде эсгерилген кьайдалагъа асалана.

Дарны кьурулушун онгара туруп, шулай кьайдаланы гёзалгъа тутма герек:

- дарсны темасын, мурадын, журасын, ону охув программадагъы ерин белгилемек;

- охув материалны айырмакь (ону ичделигин, оьлчевюрн белгилемек, оьтген дарслар булан байлавлугьун, кьошум материалны ва уьйге ишни белгилемек);

- гьар класны гъазирлиине гёре асувлу метод кьайдаланы айырмакь, дарсны бары да бёлюклеринде охувчуланы ва муаллимни ишин белгилемек;

- охувчуланы охув ишин тергевню кьайдаларын белгилемек;

- дарсны гьар бёлюгюне заманны пайламакь;

- дарсны жамын чыгъарывну кьайдасын токьташдырмакь;

– уйге ишни ичделигин, оьлчевюн ва кьайдасын белгилемек³.

Гьалиги дарс белгили кьайдада кьолланагьан техника кьураллардан кьайры, янгы педагогика кьайдалагьа асасланып кьурула. Шолайлыкьда, охувчуланы оьзбашына янгы билимлеге ес болув, пайдалы материалланы жыйыв, гьассилер чыгьарыв мердешлери арта.

ФГОС-ну кюрчюсю болуп, система-яратывчулукь янашыв токьтай, шо буса оьзбашына оьсювню ва арты бёлюнмейген билим алывну, проект ишлени, охув процессни яшланы чагьына, психология ва физиология айрылыкьларын гёзалгьа тутмалы бола.

Система-яратывчулукь (системно-деятельностный) ёлда охутувну кьайдалары ва технологиялары охувчуну иштагьын оьсдюрювге, охувчуну оьзбашлылыгьын артдыривгьа, тил оьсдюрювге, билимлерин ва бажарывлукьларын артдыривгьа бакьдырылма герек. Эсгерилген кьайдалар охувчуланы гьалиги яшавну шартларына бойсынывгьа болушлукь эте. Гьалиги школасыны алдында эсгерилген янашыв лап аслуларындан гьисаплана.

Дарсланы янгы кьайдада уйрютювню гьакьында айтагьан методистлер: «Ойлашывну иттилешдирив проблеманы айланасында тувулуна» деген ойну кюрчю гьисаплайлар.

Белгили Е.О. Лебедева, О.Л. Зубкина ва ш.б. йимик методистлер адабиятны дарсланы янгы кьайдада уйренивде асаргьа байлавлу болагьан проблеманы арагьа салып ойлашыв деген янгы кьайданы эркин кюйде кьолламакьны таклиф эте. Эсгерилген янгы кьайданы белгили системадан башгьалыгьы ону оьзбашына тапма, тюз сайлама, ону тюрлю кьуралланы гёмеклиги булан гёрсетме (ИКТ), бажарып болагьанлыгьы «Проблем билим технология охувчуланы оьз

³ Зубкина О.Л.// Проектирование современного урока на основе системно-деятельностного подхода.
<http://nsportal.ru>.

къаравларын оьсдюрме, тенглешдирме, алгъан теманы уьстюнде ойлашма, оланы онгарывда онгайлы ёллар айырма ва ишин якълавда даллилер гелтирип оьз ойларын айтмагъа уьйренелер. Эсгерилген технология адабият дасрда чебер асарны темасын, идеясын, игитлени хасиятларын багъалав, яда буса асарны темасына байлавлу болуп язылагъан доклалагъа юрюле. Янгы къайда кёбюсю яшавгъа ювукъ масъалаланы ахтарывда инг агъамиятлы, ол охувчуланы къылыкъ якъдан тарбияламакъ деген соравланыда арагъа чыгъара».⁴

Гъалиги дарсны алдан берли къолланып гелеген дарсны журналарындан башгъалыгъы - билимлер гъазир кюйде берилмейгенлиги: охувчулар билимлеге оьзбашына ахтарыв ишлер юрютюп ес бола. Булай дарсларда охувчулар теманы айланасында кёп ойлаша, сёйлей, демек, оюн, пикрусун, сёйлев тилин ярата. Олар оьз къаравларын якълай, сиптечилигин гёрсете, шулайлыкъда, адабият дарслар охувчуланы алдына салынгъан масъалаланы чечмеге, лакъырлашыв юрютмеге, пайдалы информация жыймагъа, тюз гъассилер чыгъармагъа толу имканлыкъ бере.

Пайдалы информацияны жыймакъ деген масъалагъа гъар дарсда юрюлме болагъан ишлерден гъисаплана, бу къайда оланы сейлев ва технология билимлерин теренлешдирире.

⁴ Лебедев О. Е. Проблемное обучение. – [http://www. nekrasovspb. ru/publication/cgibin/publ](http://www.nekrasovspb.ru/publication/cgibin/publ).

I. 7-нчи класда адабият материалын ФГОС-ну таларларына гёре уйренив

Адабият жанр якъдан кёп тюрлю. О халкъ авуз яратывчулугъуну асарларын, орта юз йыллардагъы адабият эсделиклени, 19-20–нчы асруларда яратылгъан асарланы, гъалиги адабиятны асарларын къуршай.

Охув китапланы ичделигин маъналы ва яшлар тынч англасын учун адабиятны алдында токътагъан борчланы гъисапгъа алмагъа тюше. Хрестоматияда ерлешген материаллар асрланы идея-тематика якъдан, ону чебер айрылыкъларын теренден англамагъа кёмек эте.

7-нчи класны программасы халкъ авуз яратывчулугъуну, XIX-XX-нчы асруланы адабиятын уйренив булан бирче, асарланы тили, поэзияда агъым ва къапия, сёзлени тувра ва къыя маънасы, эпитет, драма асарлар, балладаны къоланагъан чебер аламатланы, англавланы бермекни гёзалгъа тута.

Муаллим, программада гёрсетилген асарланы гъариси къайсы жанргъа гирегенни (эпос, лирика, драма) айырып, оланы оьзлеге хас белгилерин токъташдыра; охувчулагъа оланы бир-биринден башгъалыгъын англамагъа, асарны уьстюнде ишлейгенде ону башгъа асарлардан айрылыкъларын белгилемеге ёл гёрсете.

Адабият дарсланы аслу борчларындан бириси болуп, яшланы къылыкъ якъдан тарбияладан къайры, чеберликни гъис этивге ва тил оьсдюрювге тийишли тергев берип, уйретмек токътай.

Охувчуланы алдына къылыкъ масъалаларын салагъан яда алдын ерли салынгъан масъаланы башгъа оьзтёрече янларын гёрсетеген кюйде адабият дарсланы, янгы къайдалагъа асасланып къурмагъа, гъар янгы чебер асар, адабиятгъа къошумлукъ болуп токътайгъанны гъакъында англатыв берип, охувчуланы билимлерин теренлешдирмеге

ва оланы адабият текстни уьстюнде озьбашына ишлемеге гьюнерин озьсдюрмеге герек.

Охув материалны хронология ёлда тизилгенлиги адабиятны тарихи озьсююн охувчулагъа тынч англама кёмек эте.

Халкъны тарихин уьйренивде авуз яратывчулукъну уллу агъамияты бар. Программаны биринчи бёлюгю халкъ авуз яратывчулугъундан башлана. Бу бёлюгюнде муаллим яшланы айтывлар ва аталар сёзлери, къумукъ мифлер, легендалар, къанна къазакъ йырлар, игитлик тарихи йырлары булан таныш эте.

Экинчи бёлюгюнде 19–20-нчы асруларда оьмюр сюрген белгили шаирлени, язивчуланы (Й. Къазакъ, А. Акаев, А. Салаватов, Аتكъай, М.-С. Ягъияев, М. Атабаев, К. Абуков, Б. Атаев) яшав ва яратывчулукъ ёллары булан таныш болалар. Оланы яшав ёлуна байланып, муаллимни аслу борчу – тарихи яшавдагъы ерин ва асарларында гётерилеген аслу идея масъалаланы тюз англамакъ, чеберлик ягъына дурус къыймат бермеге уьйретмек.

Адабият дарсларда текстни уьйренивден къайры бизин белгили методистлер, теория ангарын теренлешдирмек деген масъалаланы арагъа чыгъара. Эсгерилген методистлер бу бёлюкню лап къыйын масъаланы гётеривде ва осуз адабиятны англама болмайгъан бёлюк гьисаплай. Адабият процесде теория англавланы уьстюнде иш гёрмесе, дарсны бир маънасыз формагъа айланма бола⁵.

В.В. Голубков озьюню «Орта класларда адабиятны уьйренив ёллары» деген китапны «Теория англав» деген бёлюгюнде эсгерилген англавланы сингдиривде шулай аслу ёлланы белгилей:

⁵ Томашевский Б.В. «Теория литературы», учеб. пособие. — М.: Аспект Пресс, 2001г. С.-116.

- теория англавланы дарсны барышында англатыв, оланы башгъа жанрлардан башгъалыгъын токъташдырыв;

- охувчуланы чагъына гёре, уйренме герек англавланы йылны барышында гёзалгъа тутув;

- оланы асарны чечивюнде гёрюп болагъан этив.⁶

VII–нчи класны охувчулары биринчи бёлюгюнден таба шулай теория англавлар булан таныш болмалы. Халкъ авуз яратывчулукъ бёлюгюнден: эпос йырлар, игит йырлар, легендалар, мифлер деген теория англавланы бири-биринден айырмагъа, оланы маъналарына бёлюп бажарма герек. Бу иште муаллим оъзе бек бажарывлу ва гъар якъдан англавлу болма тийишли.

Программаны экинчи бёлюгюнден охувчулар тюпдеги класлардан алып гелген англавына кюрчюленип дагъыда: драма, пьеса, диалог, очерк, баллада, сатираны гъакъында башлапгъы англавлар, адабиятны журналары ва ш. б. Асарны тилини чеберлиги: тенглешдиривлер, къопдурувлар, жанландырывлар. Асарда ёлугъан увакъ-тюек маъналары англатыв, авторну позициясы, ону стили, баш этип салынгъан эпиграфы, асарда уйню, къырны суратлавлар къайдалары ва ш. б.

Программаланы къурувда дагъыстан адабиятдан шаирлени ва язывчуланы ёллары булан таныш болув йимик деген масъала токътай.

Шо мурат булан программаны уьчюнчю бёлюгюне дагъыстан халкъланы адабиятларындан: С. Къурбан, Б. Митаров, К. Мазаев, Р. Гъамзатов, А. Сайитов, Р. Рашитов, Кадрия йимик шаирлени, язывчуланы яшав гъаллары ва яратывчулукъ ёлларын уйренив арагъа чыгъа. Программада ерлешген къардаш миллетлени асарлары

⁶ Голубков В.В. «Методика изучение литературы в средних классах», учеб. пособие. – М., 1982г. С.- 183.

охувчулагъа озге миллетлени маданият ва яшав гъалларын англамагъа кѣмек эте.

Оърде айтылып гетген гиришив иш язивчуланы янгыз биографиясын уъренив булан таманланып кълмай: асарларда суратланагъан вакътини, тарих агъавалатланы уърстюнде мекенли кюйде токътап, охувчулагъа асарны болгъан чакъы ювукъ этме герек.

Гъасили, гъар-тюрлю шуъруланы язылгъан кююне, къурулушуна, къапиясына (рифмасына), агъымына къарап, оланы яшланы англавуна сингдишив ёллары да башгъа болажакъ.

Программада берилген асарланы тилини аривлюгюн, чеберлигин яшлар гъар дарсда гъис этме герек. Бу иште буса охувчланы ана тилине, адабиятгъа бакъгъан сюювюн болдурувда муаллим аслу ерни тута. Муаллимни гъар тапшурма сѣзю, жумласы, лакъырлашиву, тенглешдишивлер, суратлавлар булан асардагъы чеберликни алааматларын яшлагъа уста кюйде гѣрсетме болагъан кюйде къурула. Шолай гезиклерде олар шо белгилени эсде сакълап, ана тилини байлыгъына тамашалыкъ этип, оъктем болма бола. Шулай ишлер булан яшланы оър класлагъа чыгъа туруп, умуми оърсююне, гечилеген асарланы англавуна кюрчю салына, ою теренлешдириле, пагъмусу оърсююле, сѣзбайлыгъы арта, тюз язиву мекенлешдириле.

Адабиятны уъренивде класдан тышда охув, класдан тышда ишлер де аслу ерни тута.

Класдан тышда охувну гъакъында яшлар булан лакъырлашивлар юрютмек учун программада айрыча сагъатлар гѣрсетилген. Муаллим оърсюю тематика планларын къурагъандашо сагъатланы гъар алты-етти дарсдан сонг ерлешдире.

Муаллим охувчуланы программада гѣрсетилген асарлар булан таныш этегенде класдан тышдагъы охувну асарларыны списогун тенглешдирип, оланы артда чыкъгъан китаплар булан таныш этсе, тюз

ва агъамиятлы болар, мисал учун, А. Джачаевни «Ата тил-алтын ачгъыч», «Ана», «Дагъыстаным», М. Атабаевни «Урлангъан ажжал», Ш. Алишеваны «Гъарсинчек» ва б.

Охув йылны башында класдан тышда охулагъан асарланы списогун токъташдыргъан сонг, къайсы китапны не замангъа охуп битдирмекни муаллим ачыкъ этип мекенлешдире. Сонг охулунгъан китаплагъа гёре лакъырлашыв оьтгериле.

Охувчулар учун бек агъамиятлы болгъан класдан тышдагъы охувну айры хасиятлары бар. Бу иште бирлешген адабият кружокну да уллу агъамияты бар. Мисал учун, 7 класларда аян охувну, хабарлавну, асаргъа гёре сурат этивню, драм кружогун къурмагъа ярай.

Программа муаллимден оьз ишине янгы къайдада янашмакъны, охувчуларда адабиятгъа ва инчесаниятгъа иштагълыгъын оьсдюреген, оланы жагъчылыгъын ва оьзбашына чалышывун артырагъан кюйде дарс бермекни талап эте. Муаллим класдан тышдагъы охувну барышында яшланы яшав сынавларын театр, сурат искусство ва музыка булангъы танышлыгъын гёз алгъа тутуп, оланы умуми культурасын гётермеге къаст этме герек.

Адабиятдан факультатив ва класдан тышдан юрюлеген диспутлар, адабият ахшамлар, язывчулар булан ёлугъувлар – айрокъда агъамиятлы иш. Чебер асарланы авторлары булан ёлукъмакъ, язывчуну авзундан оьзюню асарын тувра эшитмек охувчулагъа бек таъсир эте. Концертлеге, театрлагъа барыв яшланы англавларын артдыра, культура даражасын оьсдюре.

Ондан къайры, программа гъар бёлюкню ахырында оьз башына охумакъ учун берилеген асарлагъа агъамият берип, оланы уьстюнде токътап иш юрютмекни талап эте.

Адабият асарларда адамланы яшав аралыкълары, оланы къылыкъ – тарбия хасиятлары, табиат булангъы аралыкълары, ишлери суратлана.

Чебер асарны тарбиялав гючю охувчулагъа тувра таъсир эте. Шолай таъсир этегенлик асарны охувчугъа ювукълугъундан, охувчуну яшав сынавларына ва неден иштагълагъанына кыйышып гелмеклигинден бола. Адабият дарсларда увакъ натижалардан кеп затны кършайгъан натижагъа гелеген кыйда асарны устюнде охувчуланы кыаныгъывлу ишлете, шогъар гере де шо кыйда иште кюрчю ерни тутма герек.

Яшланы эстетика якъдан тарбиялав школадагъы тарбиялавну бир аслу яны болуп токътай. Эстетика тарбиялавну аслу мурады – адамдагъы, айлана табиатдагъы аревлюкню, гезелликни герме, сезме, гыс этме уйретмек.

Школада шо тарбиялав иш асарланы чебер охувундан таба да берилме бола. Гъар чебер асарда аревлюкню, чеберликни аламатлары ёлукъмай кълмай. Оланы охувчулар гыс этме, сезме герек. Гыс буса бары да охувчуларда озлюгюнден тувулунмай. О гыслени тувдурагъан кыйдаланы адабият дарсланы юртеген бары да муаллимлер билме кыаст этме герек.

Охувчулар ес болма герек бажарывлукълар ва мердешлер

Адабиятны уйрене туруп, охувчу билмеге ва англамагъа герек:

- сёз чеберликни агъамиятын;
- уйренилген асарланы хабарын;
- авторланы яшав ва яратывчулукъ ёлун;
- уйренилген теория адабият англавланы.
- чебер текстни англап, чечип болмакъ;
- чебер асарны маъналы ёлюклерин айырмакъ;
- чебер асарны жанрын белгилемек;
- гечилген асарны темасын, идеясын, проблематикасын белгилеп, игитни суратлап бажармакъ;

- чебер асарда суратланагъан агъвалатланы ва игитлени тенглешдирип бажармакъ;
- охулгъан асаргъа объюнню къаравун гёрсетип билмек;
- асарны гъалиги къумукъ сёйлев нормаларын сакълап, чебер охуп, гёнгюнден айтып билмек;
- хабарын айтывну тюрлю-тюрлюлерин къоллап бажармакъ;
- охулгъан асаргъан гёре авуздан ва язып оз къаравларын гёрсетип бажармакъ;
- охулгъан асарлагъа гёре лакъырлашыв юрютюп, гишини ойларын англап ва объюнню къаравларын гёрсетип бажармакъ;
- озбашына охулгъан асарлагъа багъа бермек;
- алынгъан билимлени бажарывлукъланы гъар гюнлюк ишинде, практика яшавда къоллап бажармакъ;
- тюрлю-тюрлю темалагъа проект ишлер къуруп бажармакъ;
- тюрлю-тюрлю источниклерден, интернет ресурслардан пайдаланып бажармакъ.

1.1. Авуз ва языв тилни оьсдюрюв

Программада гьар класда охувчуланы авуз ва языв тилин оьсдюрювге 8–10 сагьат гьрсетиле.

Авуз ва языв тил оьсдюрюв – адабиятны уьйренивде агьамиятлы ерни тута.

Авуз тил оьсдюрюв дарсланы кьурув 7-нчи класны охувчуларыны тил бажарывлукьларына гьере охулгьан асарны хабарын айтып, кьысгьа ва толу жаваплар берип, игитлени авуздан суратлап, шиьруланы, асарланы гьнгюнден ва чебер охуп оьтгериле. Охувчулар муаллимни башчылыгьы булан асарда авторну игитлеге, суратланагьан агьвалатлагьа кьаравун белгилеп, гьрсетип, тюрлю-тюрлю асарланы игитлерин бири-бири булан тенглешдирип, асарны чебер алааматларын англатып, оланы асардагьа кьуллугьун белгилеп, оьзбашына охулгьан асарланы авуздан багьалап, асар булан байлавлу суратлагьа багьа берип бажармагьа герек.

ФГОС-ну салынгьан масьалаланы гьез алгьа тутув, аслу гьалда охувчуланы коммуникативный кьайдада жавап берип болгьан этмек. Тюрлю натижалагьа ес болувда, айрокьда авуз тилни оьсдюрювге аслу агьамият бериле. Адабият дарсда бары да этилеген охувчуланы тил бажарывлукьларын теренлешдирмекли деген мурат булан токьтай.

Охувчулар предметден алмагьан натижалагьа (*предметный*) ес болувда билим программаны талапларына гьере:

- программада гьрсетилген асарланы чебер охуп, маьнасын тюз англав;
- гечилген асарланы атларын ва авторларын билмек;
- программада гьрсетилген асарланы гьнгюнден билив;

— игитни суратлавда аслу теоретика англавланы билив (адабият игит, игитни аты, кылыкъ хасияты, ону озге игитлер булангы аралыгы, игитни сэйлев тили, авторну къараву);

— язывчу суратлагъан агвалатланы авуз сёз булан хабарламагъа, ортакчылыкъ этеген игитлени хасиятларын гёрсетмек учун гечилген асарны ичинден агъамиятлы гесеклерин айырыв;

— асарны уьстюнде ишлевде оз пикруларын айтып, оланы текстден кыйышагъан мисалланы гелтирип, исбат этип бажарыв;

— гечилген асарны эки игитин, олагъа гёре авторну янашывун токъташдырмакъ учун тенгleshдирив;

— эпос ва лирика асарланы хас белгилерин айырыв.

Дарсда берилеген англавланы теренлиги ва предметлени бири-бири булангы байлавлу натижалагъа (*метапредметный*) ес болув буса савлай охувчулан коммуникатив янын байлашдыривда байлаылу.

— тюрлю планланы къурув кыйдаланы гешдирив;

— асарны толугъа, гесегин, сайлап алып, толумлашдырып, кысгартып хабарын айтыгъа мюлк этив;

— асардан цитаталаны кьоллап, материалны къурашдырып, тизив мердешлени артдырыв;

— гечилген асарланы идея-тематикасына байлавлу изложениелер ва сочинениелер, адабият ва умуми маданият темалагъа проектлер онгарыв;

— справочный материаллар ва интернет ресурслар булан ишлеп бажарыв, проектлер къурув ва ш. б.

Адабият асарланы уьренивде чебер охувну уьстюнде де тийишли токътамагъа тюше.

Языв ва авуз тилни уьренивню аслу мурады – охувчуланы сёз байлыгын къурашдырыв ону тюз нормаланы сакълап языв ва авуз тилин оьсдюрюв, гъакылын теренleshдирив.

Охувчуланы языв ва ил обьсдюрювню байлашдыривда муаллимни жанлы сёзю уьлгю гьисаплана. Буланы бары да бир масъалагъа байлавлу, гечилген текстни уьйренивде къолланагъан тюрлю метод къайдалар адабият текстни уьстюнде ишлевде ачыкъ бола. Эсгерилген масъаланы айланасында Ф.И. Буслаев, К.В. Мальцева, М.В. Черкезова ва ш.б. йимик методистлер къаныгъывлу ишлеген. Методистлер бу масъала методика ишде бирде болмаса ярамайгъан ва бек пайдалы къайдалагъа гьисаплагъан.

Охувчуланы чебер охувгъа биринчи класдан тутуп уьйретме герек, оьрдеги класларда шо иш узатыла. Айры-айры авазланы бир-биринден башгъа айтылагъанын ва оланы бёлюклерин уьйрене туруп, яшлар тюз охуйгъан мердешлеге уьйренелер (тюз тыныш алыв, тюз айтыв, тийишли ерде логика ургъуну къоллав, пауза этив). Еттинчи класны охувчулары ичинден охуп текстни тюз англамагъа ва интонацияны къоллап тюз охумагъа бажарма герек. Асарны чеберлигин сакълап охугъандан къайры, чебер хабарлап да билмекни талап этме герек, хабаргъа оьзюню янындан къошумлукълар этип де чеберликни даражасын гьар дарсда муаллим охувчуну жавабы толу ва ачыкъ болмакълыгъын талап этме тарыкъ: маъна ургъулар, риторика соравлар чакъырыв ишаралар да нечик къоллангъанны, оланы агъамияты мисаллар булан англатып исбатлама тюше.

Охувчулар чебер охувну мердешлерин яхшы уьйренмек булан бирче охулагъан текстни англап охума ва сёз байлыгъын да артдырма уьйренелер.

Шолайлыкъда охувчуланы оьз сёз байлыгъы да толумлашдырыла, артдырыла.

Охувчуланы кёбюсю чебер охуп бажарса да, оланы арасында чебер хабарлап болмайгъанлары ёлугъа. Чебер охув яшлагъа, оьзбашына асарны чечип, маънасын ачып, игитлени хасиятлап, оланы

этген ишлерине багъа берип бажармагъа да кѣмек эте, неге тюгюл чебер охугъанда асарны гъис этив, сезив арта.

Яшланы чебер охума уьйретегенде кѣбюсю муаллимлер натижа бермейген, эсгиленген къайдаланы къоллай. Асарны эстетика якъдан сезивде чебер охувдан таба етишдириле. ФГОС-ну талапларына гѣре, охувчлар асарны уьйренегенде бир нече янгы къайдаланы къолламакъ да асувлудур. Методикада белгили йимик, асарны чебер охума уьйрете туруп, шу масъалалагъа да тергев берме герек:

- айланадагъы аривлюкню, гѣзелликни туврадан-тувра гъис этме уьйретив;

- чебер асарлардагъы суратлангъан аривлюкню ва гѣзелликни чебер охувну натижасында гъис этме уьйретив;

- суратланагъан аривлюкню, гѣзелликни тюз къыйматламагъа уьйретив;

- арювлюкге, гѣзелликге талпынмагъа уьйретив.

Текстни уьстюнде шолай чалышып ишлев адабият якъдан итти маъналы, гъисли сѣзлени, тилни чебер аламатларын яшланы эсинде сакълама кѣмек эте, оланы тил байлыгъын ва чеберлигин артдыра. Чебер охувну тюрлю ёлларда юрютме бола:

- муаллим охуйгъанда;

- асарны анализ этегенде;

- яшлар охуйгъанда.

Уьйде охумакъ учун тапшурулгъан текстни бир гесегин муаллим класда чебер кюйде охуп гѣрсетме герек. Яшланы хабаргъа кепи гелирдей, ону къужурлу ерлерин айта, хабарны нечик анализ этме герекни англата. Муаллимни къысгъача сѣйлевюню натижасында текстни тындырыкълы охумагъа яшны гъасиретлиги арта.

Асарны чеберлиги – ону сёз булан берип, ону англы этип, сингдирип бажармакъда, бу бир яны, бириси яны чебер асарны яратывчулукъ къайдада интерпретировать этип бажарыв.

Текстни интерпретация этив адабият асарны теренден англама ва охувчуну яратывчулугъун исбатлай, асарны тюз англавда аслу къурал болуп токътай. Текстни интерпретация этив, методика якъдан асарны чечивюнде кёп масъалаланы къуршай. Асарны интерпретация этивде охувчулар охулагаъан асарны теренден англама, огъар багъа берме, авторну позициясын, гъалын, ич дюнъясын англама шартлар ярата.

Белгили методист В.Г. Маранцман адабият текстни интерпретация этивюню уьч тюрлю къайдада огъерив деген ёлланы ачыкъ эте: илму, охув ва чебер.⁷ Асарны интерпретацияда этивню инг аслусу текстни тюз англамагъа шартлар яратыв, сон ону охувда озюню гъислери булан берип бажарыв. Чебер асарны интерпретация этив «гёчюм» деген формада бериле, асарны бир башгъа формагъа айландырыв деген терминге айлана.

Муаллим адабият дарсгъа гъазирленегенде адабият асарны гъар сатырыны гъакъында ойлаша, эстетика якъдан огъар багъа бере, асарда салынгъан ойну (идеяны) гъакъында ойлаша ва асарны чебер аламатларын аян эте. Муаллим озюню жанлы сёзю булан тынглавчулагъа нечик таъсир этежекни ойлаша. Сёз булан таъсир этмек демек – тынглавчулагъа озюню асарны гъакъындагъы ойларын, гъислерин ва къастын сёзю чеберлиги булан суратлап билмекдир. Сёз булан суратламакъ учун шону суратлав къайдаларын (техникасын) билме герек. Муаллим класда яшлар булан асарны уьстюнде ишлейгенде асардагъы келпетлени, автор суратлайгъан агъвалатланы гёрюнюшлени, гъислени, суратдан охуйгъанда йимик, гёзалдына гелтирежек. Сёз булан суратлав къайдаланы бирдагъысы – асарда

⁷ В.Г. Маранцман. ст. « Анализ и интерпретация литературного произведения в средней школе» / <http://study-english.info/>

юрюлеген гъаракатлар, суратланывлар тавушгъа салынмакълыкъ. Муаллимни гъар сёзю ачыкъ, таза гертиликге (реализм) ювукъ болма герек, айрокъда, арт-артындан гелеген гъаракатланы суратлайгъанда.

Класда муаллим обзюню тутагъан кюю сёйлейген къайдасы, айтагъан сёзю, тавушу – бары да яшланы тергевюн тартып, охулагъан асардан ва охуйгъан кююнден леззет алар йимик, гертиликге ювукъ этип, къурулма герек. Шолай гъаракат этип ишлейген муаллимни охувун яшлар да, уллулар да бек сююп къаршылайлар, дарсгъа чалт гъазирленелер ва ону гезикли жанлы сёзюн къаравуллайлар.

Лирика асарланы англашынагъаны **чебер** охувдан гъасил бола.

Шиъруну гёнгюнден охуйгъанда йимик, сёзлер юрегинден агъылып чыкъма герек, гъар шиъруну маънасына гёре тавушу, интонация, мимика ва шолай башгъа ишаралар булан пайдаланма герек.

Гъар бир асарны охуйгъанда шаирни оюн, гъисин яшлагъа сингдирип бажарма герек. Шиъру охулагъанда муаллим обзюню барыда пагъмулугъун къоллап чеберликни оър даражасында яшлагъа сингдирме бажарма герек. Муаллим къолларын да салландырып, бир тербениш де этмей, къатып еринде турса, гертиликни янгыз сёз булан берип къойма къаст этсе де, о иш бажарылмай, биз, алда айтып гетгени йимик, таъсири болмай.

Гъар къайсы асарны да чебер охуйгъанда сакъланма герек къайдалар ону эстетика янын сезмеге кёмек эте. Охувчулар асарны идеясын, чеберлигин бир-биринден айырмагъан кюйде сезме гереклер. Асар шолай сезилмесе, ону таъсири де осал бола, ол охувчуну эсинде де къалмай.

Мисал учун, XIX юз йылда яшагъан ва дагъыстан адабиятны кюрчюлерин салгъан Й. Къазакъны, Омарла Батырайны, Етим Эминни, Къагъаб Росолу Магъмут ва ш. б. шиъруларын алайыкъ. Бу шиъруланы

гечгенче, муаллим тындырыкълы кюйде гиришив иш юрюте, о замангы дѣвюрню, класс аралыкъланы гъакъында охувчулагъа англатывлар бере. Загъматчы халкъны эркинлигине багъышлангъан шиърулары башындан ахырына ерли гѣтеринки тавуш булан охула. Охулагъан асарны маънасын яхшы англатмакъ учун муаллим озюню охувундан, тавушундан, интонациясындан, гѣзлеринден, мимикасындан, тербенишинден пайдаланма герекни айтып гетдик, шолар бары да кютюлюп гелеген кюйде язывчуну сѣзлери де дарсда лап да эшитилме герекли сѣзлер, неге тюгюл охувчулагъа таъсир этеген гюч янгыз ону сѣзлеринде сакълангъан.

Охулгъан асарны гъар заман бир къайда да айтып турмакъ, озюню онглугъуна ва яхшы натижалар берегенлигине де къарамайлы, бир-бирде ялкъывлу болуп къала.

Авуздан хабар этип айтывну агъамиятлыгъына артыкъ даражада тергев берип кьоюп, гъар адабият дарсда ону юрютюп турма тарыкъ тюгюл. Авуздан хабар этип айтыв текстни яхшы биливге кѣмек этеген кѣп къайдаланы бириси бола, ондан къайры да, озге тюрюлю къайдаланы да кьолламакъ асувлудур.

Тил оьсдюрювню методикасында **уьч** тюрюлю ёлу белгили:

I. Психоллингвистика ёл

Бу ёл сѣйлев тилни теориясына таяна.

Сѣйлев тил, гъаллашыв охутувну ва пикирлешивню бирлиги булан яратыла:

- чебер охув;
- сѣз суратлав;
- хабарлавлар;
- багъа берив;
- авуздан жаваплар: докладлар, билдиривлер.

Адабиятны методикасында шу лап да агъамиятлы къайда санала.

II. **Лингводидактика ёл** – ана тилге уйретивню гезикли ёлларын ахтарыв.

III. **Тюз сёйлев ёл** – чебер, уста сёйлев бажарывлукъларын болдурув теориясы.

Авуз тилни оьсдюрюв масъалар булан белгили орус методист Голубков В.В. (сёйлев усталыкъны теория ва практика байлавлугъу), Рыбникова М.А. (предметлени арасындагъы байлавлукъ, адабиятны тил булан байлавлугъу, сёзлюкlege тергевлюк) машгъул болгъан.

Адабият дарсларда языв ва авуз тилни оьсдюрювде эсгерилген методистлер айры Кудряшев Н.И. оьзюню «Адабият асарны башгъа къайдалары булан янашыву» деген пособиясында шулай уллу уьч бёлюкге айыра. Эсгерилген традиционный къайдалар янгы стандартланы методика къайдаларын генглешдиривде де агъамиятлы ерни тута. Бу бёлюк журналы ишлеге, 7-нчи класны охувчулары этме болагъан яратывчулукъ ишлер къуршалгъан. Мисал учун, чебер асарны яратывчулукъ къайдада хабарын айтыв, авуздан генглешген жавап, билдирив, гъар тюрлю темалагъа докладлар ва ш. б.

Монолог сёйлевлени тюрлюлери:

1. **Репродуктив:**

- чебер асарны яратывчулукъ къайдада хабарын айтыв;
- китапдагъы макъалаланы, адабият критика макъалаланы, мемуарланы, кагъыз языв материалланы хабарын айтыв.

2. **Продуктив:**

- авуздан генглешген жавап: билдирив, илму, адабият докладлар;
- *публицистика*: репортаж, чебер, бажарывлу, уста сёйлевлер;
- чебер, яратывчулукъ: шиърулар, хабарлар, сурат этивлер.

3. **Язывчуну гъакъында сёз:**

- яратывчулукъ къайда да хабарын айтыв;
- сёзлюк иш;

- доклад, билдирив, эсделик билдирив;
- авуздан суратлав;
- багъа берив;
- суратлар булан ишлев⁸.

Оьрде эсгерилген ишлерден 7-нчи класны охувчулары докладлар язып онгарып бажарама тарыкъ. Къайсы буса да бир игитни гъакъында охувчуланы докладлар онгармагъы авуз тилни оьсдюрювде юрюлеген яратывчу ишлени бири. Шулай ишни этегенде охувчулагъа, материал гъисапда, асардан пайдаланып, оьзюню композициясын къурмакъ ва шогъар къыйышывлу этип, оьз сёзлерин ойлашмакъ тапшурула. Шулай ишлерде охувчу оьзюню даллилерин гючлендирмек учун язывчуну сёзлерин эсге ала, текстден цитаталар алына.

Асарны уьйренивде асардагъы игитлени тенгleshдиживде авузилни оьсдюрювде инг агъамиятлы иш.

Тенгleshдижив характеристиканы планлашдырыв эки тюрлю къайдада юрюле.

1. Башлап эки де игитни бир-бирине ошайгъан келпетлерин, хасиятларын тенгleshдижиле, сонг бир-бирине къаршы гелеген хасиятлары.

2. Башлап бир игитге характеристика бериле, сонг шо ёрукъда экинчи игитге характеристика бериле.

Эсгерилген иш не къайдада юрютюле буса да, айтылгъан ишлер мисаллар булан токъташдырылма, чебер асардан текстлер алынма тарыкъ.

Авуз тилни тюрлюлери ва оланы методика ёллары Сёз булан суратлав

⁸ Кудряшев Н.И. «Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы»//http://www.superinf.ru/view_helpstud.phpd.

Чечивню теренлешдирирге бакъдырыла. Бу яратывчулукъ ёл, охувчуларда охулгъан асаргъа, гёрюнюшлеге асаланып, келпет къаравларын оьсдюре.

Мурады – авуз тилни оьсдюремек. Охулгъан чебер текстге гёре бу къайда охувчуларда суратлавланы болдура.

Бу ёл охувчуланы авуз тилин оьсдюрювде муаллимни алдына тюрлю-тюрлю тапшурувланы, ишени яратывчулукъ къайдада къуруп ишлемеге борчлу эте. Мисал учун, охувчуларда охулгъан асарлагъа гьисли кюйде янашыв бажарывлукъларын оьсдюремек:

– асарны охугъанча ва охугъадан сонг сизде не йимик гьислер тувулунду?

– авторну гёнгюн, ону гьислерин англатагъан сёзлени тергев беригиз ва ш.б.

Асарны уьйренивде ону тил тил къуралларына, адабият англавланы уьстюнде иш юрютюле:

– яшыргъын суратлавну, жанландырывну, тенглешдиривно айырып белгилегиз;

– гёрсетилген сёзге эпитетлер гелтиригиз, оланы авторнукилери булан тенглешдиригиз;

– текстни аслу маънасын береген чебер къуралны белгилегиз (яшав-туруш, табиат, игитни сураты, ону низам-гъалы);

– асарны маънасын сиз гёрме сюеген кюйде толумлашдырыгъыз.

Сёзлюк иш

Муаллимни борчу – адабият дарсда яшланы тергевюн сёзге бакъдырмакъ, бу буса охувчулагъа уьйренилеген асарны маънасын теренден англамагъа, авуз ва языв сёйлевюн байлашдырмагъа имканлыкъ бере. Сёзлюк иш гьар дарс белгили ёрукъгъа гёре юрюлме тарыкъ.

Сёзлюк иш шуланы гёзалгъа тутуа.

1. Текстдеги кыйын сөзлени уьстюнде ишлев;
2. Маънадаш сөзлени уьстюнде ишлев;
3. Текстдеги табиатны, игитлени суратлав сөзлерине, сөзтагъымлагъа тергев берив

Сөзлюк иш сөзню янгы маънасын англамагъа, уьйренилеген сөзлени маънасын токъташдырмагъа, сөзлени гөчюм маъналары булан таныш болмагъа, демек муаллим охувчуну сөзбайлыгъын артдыра туруп, ону авуз ва языв тилинде тюз кьоллап болагъан этмек.

Сөзлюк ишни аслу журалары

3. Сөзню маънасын англатыв, мисал учун гьар къайсы чебер асарда да шолай сөзлер бериле.

4. Маънадаш сөзлер булан иш.
5. Айтывлар ва аталр сөзлер булан ишлев.

Халкъны оьзю сюрген бютюн яшав девюрюнден алгъан сынавларын гөрсетеген айтывларда ва аталар сөзлеринде тилни агъамияты, ону гючю ачыкъ ва бек маъналы кюйде белгилене.

3. Эсгиленген, аз кьолланагъан ва тарихи сөзлер булан иш гөрюв.

Эсгиленген, аз кьолланагъан ва тарихи сөзлер булан таныш болув, оланы тилинде кьоллав охувчулагъа асарда суратланагъан девюрню англамагъа, тюз багъа бермеге көмек эте. Булай сөзлер булан охувчулар бары да класларда ёлугъа.

4. Диалект сөзлер. Бу сөзлеге язывчуну стилини, асарны тилини, игитни суратлавда тергев бериле.

5. Бирикген сөзтагъымлар булан иш гөрюв.

Бирикген сөзтагъымлар, маънадаш сөзлерден эсе, тилге айрыча гөзеллик бере. Шулай ишни юрютмек учун программа гөрсетген асарлар генг имканлыкъ бере.

Сёзлюк иш охувчулагъа асарны теренден англамагъа, оланы сёзге тергевлю бакъмагъа, адабият тилде сёйлемеге ёл ача.

Авуз тил бирев бирев булан сёйлейгенде къоллана, языв тил шолай имканлыкъ бермей. Ондан къайры да, авуз тилден пайдаланагъанда пикрубозну бёлмеге бажарыла, язвада буса пикрудан обтюп гетме болмай. Язмакъ учун заман тарыкълы бола. Авуз тилде пикрубозну англатмакъ учун сёзлерден де, тюрлю ишаралардан да пайдаланабыз, языв тилде буса олардан пайдаланма кюй ёкъ.

Языв тилни обсдюрюв

Авуз тилни обсдюрюв языв тилин обсдюрюв булан янаша геле. Авуз тилни обсдюрювде алгъан билимлери охувчулагъа языв тилни устьюнде ишлейгенде кёмек эте. Языв тилни даражасы, охувчулагъа тилни уйретеген къурал гысапда, дидактика якъдан авуз тилден артыкъ.

Сочинение – охулгъан асаргъа яда ону гесегине гёре обзюню ойларын, пикруларын язып берив, демек, обз тексти болуп токътай.

Языв ишлени тюрлюлери ва оланы юрютюв ёллары

Сочинениелени аслу журалары:

- адабият темагъа;

-обз къаравларына, яшав-туруш гъаллагъа, иш сынавлагъа асаслангъан эркин темагъа сочинение.

Тематика ва жанр белгилерине гёре тюрлюлери:

1. Адабият асарны игитлерин суратлав сочинение (янгыз игит, бир нече игит, келпетлени тенглешдирив).

Ойлашыв сочинение. Охувчуланы охулгъан асарны яда адабият игитни гъакъында ойлары. Мисал учун: М. Атабаевни «Урлангъан ажжал», М.- С. Ягъияевни «Топуракъ сёйлей», А. Акаевни «Къылыкъ китап», А. Жачаевни «Бёрк бар сени башында»деген асарлагъа гёре обз янашывун, ойларын гёрсетеген сочинениелер;

2. охулгъан китапгъа багъа берив сочинение.

Сочинениени аслу маънасын, къурулушун охувчу, чебер асарны уьстюнде ойлаша туруп, озю белгилей.

Сочинение гъалиги адабият тилни нормаларын сакълап языла.

Сочинениеелеге салынагъан аслу талаплар:

1. Ичделигини темагъа къыйышывлугъу. Сочинениеде аслусу болуп ону темасы токътай, иш де шондан башлана. Охувчулар теманы уьстюнде, ону ачыкъ этежек англавланы ва къайсы соравлагъа жаваплар берме герекни уьстюнде ойлаша.

2. Сочинениеде охувчу озюню ойларын, пикруларын, далиллер гелтирип гёрсетмеге герек.

3. Плангъа гёре иш юрютюв. Сочинениени теренлиги, ону маънасы пландан гъасил бола. Ону пуктлары маънасына гёре гезиги булан ерлешдирилме герек.

Адабият дарсларда охувчуланы языв тилин обсдюрювде сочинениелер булан янаша изложениелени оьтгерив иш де аслу ерни тута.

Изложение деп охулгъан, чечилген яда тынглап англагъан асарны язып хабарын беривге айтыла. Изложениеде гъазир текстни яда ону гесегини уьстюнде иш юрютюле.

Изложениеде, аслу гъалда, чебер текстни авторуну стили ва тили сакълана.

Язывлу изложение учун охувчуланы иштагъын тартагъан янги материалны сайламакъ яхшы, хрестоматияда берилген материалдан да пайдаланма яражакъ.

Мисал учун, К. Абуковну «Очакъда от сёнгенче» деген хабарындан гесек.

Хатарбалагъ сонгугюн болду...

Къурдашым да, мен де тойгъа ёлгъа чыкыгъан эдик. Бизин енгил машин, къоянны артындан артындан иерилеген тараш йимик, генг асфальт ёл булан ътесиз чалт бара эди.

-Бираз къошсана! – дедим мен ювугъум.

Машин дагъы да бек чаба башлады. Биз тавдан артылагъан гюнню къайтарама алгъасагъандай бара эдик... Мен бираздан уйге етишербиз, анамны гёермен, гъали болгъунча къучакъламасам да, гъали къучакъларман, тойгъа, йыбавгъа да бармай, уйде турарман, гъалын-гюнюн сорап, гёнгюн алырман деп хыял этдим.

Чечек ачгъан жие тереклени тюбюнде де олтуруп лакъыр этербиз. Гетгенни-гележекни эсгерип, яшав гъакъда ойлашарбыз.

Тек мен шо ахшам уйге етишмедим. Мен эс тапгъанда, ъзюм чечек ачгъан жие тереклени тюбюнде тюгюл, терезелерине акъ шаршавлар тартылгъан больницада экенимни англадым...

Бизин машинге къаршы гелеген уллу машин урунгъан дейлер. Нечик болгъанны мен ъзюм буссагъатда да билмеймен. Ой басып бир затны да эс этмей къалгъан бусам ярай. Тек къулагъыма буссагъатда да, бир-бирине тиркелеген вагонлар урунагъанда йимик, темирге урунгъан тавуш чалына.

Мен сав къаларман деп турмай эдим. Больницадагъылар магъа айрыча арив сёйлей эдилер. Шо зат буса мени юрегими: «Бу негъакъ тюгюл!» - деп чийсынлыкъ гелтире эди

План:

1. Хатарбалагъ болгъан гюн.
2. Машинде олтургъандагъы хыяллар.
3. Ёлда богъан хапарсызлыкъ.
4. Ону больницагъа тюшгенлиги.

Ўрде эсгерилип гетгенни йимик бу иште де охувчулар авторну стилин, болгъан чакъы ону оборотларын сакълап язмакъны гъайан

этме герек, айрокъда чеберлик алааматларын. Мисал учун, къоянны артындан иерилеген тараш йимик, тавдан артылагъан гюнню къайтарма алгъасайгъан бара эдик, бир-бирине тиркелеген вагонлар ва ш. б.

Языв тилин оьсдюрювде сочинение элленентери булангъы изложениелер де асувлу ишлерден гысаплана. Булай ишлер охувчуланы яратывчулкъ къайда ишлеме борчлу эте.

Шолай къайдаланы ачыкъ этмек учун Б. Атаевни «Сапун тавну Арсланы» очеркни гесеги алайыкъ.

Май айны исси гюнлери гъаваны йылытып, ерни уьстюн яшыл от басгъан. Гъатта Сапун тавну къургъакъ ташларыны япсарларында да яшыл отланы йипдей назик бойлары гьрюне. Табиат оьзюне рагъатлыкъны излейгендей болуп инсанлагъа татли шыбышлай, яшавну гьзеллигин артдырмакъ муратда адамлагъа иржая. Амма адамлар буса гьзелликни топ гюллелени къара тютюнюне бояй.

Май айны алтысында бизин асгерлеге янгы савут геле башлай. Авур топлпр, душманны чиркитип йибереген «катюшалар», солдатлар «Иван Грозный» деп къойгъан зор гючлю дав савутлар оьтесиз кьп ташыла.

Сапун тавдагъы фашистлеге бизин топлар гючлю атыла, самолётларыбыз тагъым-тагъым болуп учуп гелип, душманны тьбесинден юзлеп бомбалар ташлай. Кьк ер оькюре, дюньяны тютюн ала, къарангылыкъ болгъандай гьзге гьеч зат гьрюнмей. Шо зулматда, шо гъарасатда яав асгерлерибиз алгъа бара, фашистлеге басгъын болуп чаба. Буса да душманны бекликлери тозулуп битмей, ону савутуну гючю сынмай.

Бизин асгерлерибиз, гери тартылып, окоплагъа гирмеге борчлу бола. Гюндюз сагъат эки вакътиде бизин топланы атышыву да токътала. Тютюн тайып, тавланы юзю ачыла, тек онда тербенеген жан гьрюнмей. Душман башын гьтермей, ташгъа сингип къалгъан.

Эртенден тюш авгъанча юрюлген къатты ябушувлар айтардай натижаны бермеген. Тас этивлерибиз кѣп, тек уьстюнлюк ёкъ.

Атышывчу дивизияны командири полковник ярылып гетердей бек къагъарлана. Не этсе де ол душманны янчамагъа ва тозмагъа ёл табып бажармай тура.

Давну кюйлерин бек билеген адам буса да полковник бу гезик душмандан озмагъа чара тапмай нече тюрлю ой къура.

Арта да полковникни пикрису старший сержант Абдурагъмангъа ава.

– Товарищ Абдуллаев, приготовиться!

– Буюругъуз, ёлдаш полковник!

Къашлары чорт тююлген, бетинден бюртюк тер агъагъан полковник, бир къолу булан мангалайын сибире туруп, бириси къолу булан Абдурагъманны инбашын тутп гъакъ юрекден сѣйлей.

– Мен сизин яхшы таныйман, ёлдаш Абдуллаев, – дей ол. – Сизге инанма да инанаман. Сапун тавну бугюн алып битмеге герекбиз. Тек, гѣресиз, эртенден берли юрюлеген гъужумларыбыз, тѣгюлеген къанларыбыз негъакъ, душман еринден артгъа тербенмей. Эгер биз бугюн Сапун тавну алып бажармасакъ, оьрдеги командирлер бизден гечмежек. Сизге, ёлдаш старший сержант, он беш минут заман беремен, взводугъуз булан тавну башына чыкъма герексиз деп буйрукъ бериле⁹.

План:

1. Язбашны гюнлери.
2. Сапун тавдагъы фашитслер.
3. Сапун тавда юрюлеген къатты дав.
4. Подполковникни Абдурагъмангъа буйругъу.
5. Буйрукъну Абдурагъман нечик кютген деп эсигизге геле?
6. Текстни оьзюгюз сюеген кюйде тамамлагъыз.

⁹ Магомедова С.А. «Къумукъ адабият» 7-нчи класс. ООО Издательство НИИП»

Булай яратывчулукъ иш аслу гьалда, чебер текстни авторуну стили ва тили сакълана, объюню ойларын язывда эсгерилген талаплар гёзалгъа тутуп языла.

Яратывчулукъ ишлени арасында игитни гёрюнюшюне характеристика берив де, агъамиятлы ишлерден санала. Булай иш аслу гьалда асар булан таныш болгъан сонг оьтлегериле. Мисал учун, «Таш улан» деген легенда суратланагъан уланы гёрюнюшюне байлавлу характеристика иш.

Планы:

1. Уьст гёрюнюшю, опурагъы.
2. Оьз халкъын ва она топурагъын сююв.
3. Азаплангъан гёрсетеген белгилер.
4. Тимур огъар янгыдан азап берме буйрукъ эте.
5. Къойчу ташгъа айланагъан кюю.

Адабият дарсларда булай иш охувчулагъа текстни тергевлю охума ва игитлени яхшы таныма борчлу этегени саялы багъалы.

Орта класларда юрюлеген языв ишлер охувчуланы оьр класлагъа чыкьгъанда адабиятны тарихи адабият курсуна гёре сочинениелер язмагъа гъазирлей.

Бары да эсгерилген языв ишлеге муаллимни арты уьзюлмейген ёлбашчылыгъы болуп турма герек. Муаллим берилген теманы охувчулар болгъан чакъы яхшы англатмакъны гъайын этме герек. Кёбюсю гьалда теманы башын токьташдыривда муаллим охувчуланы ойларын тюз ёлгъа бакьдырма борчлу.

КЁМЕКЧИ ЯЗЫВ ИШЛЕР

Чебер асарны уьстюнде ишлейгенде, эсгерилгенлеринден къайры, кёмекчи языв ишлер де юрютюле. Кёмекчи языв ишлер гъар дарсда оьтгериле. Кёмекчи ишлеге шулар гире: соравлагъа жаваплар, къумукъ тилден русчагъа яда русчадан къумукъчагъа гёчюрюв, эсге алып языв,

асарлардан айтывланы ва аталар сёзлени гёчюрюп языв, ону чебер алакатларын белгилев ва ш б.

Буланы барысыны да аслу мурады - сёйлев тилни оьсдюрюв.

Бу ишлер изложениелер ва сочинениелер язмагъа кёмек этелер. Бу кёмекчи ишлени бирлери класда бары да охувчулагъа ортакъ кюйде бериле, бирлери буса гъар охувчугъа айры бериле, класда этилме яда уьйде этмеге де бериле.

Шу ишлер тил оьсдюрювге де авуз сёйлевде де тарыкъ бола, масала, авуздан хабарлайгъанда, асарны текстни чечегенде, идея маънасын ачагъанда.

Эгерде эсинде сакълап язылгъан текст программадан алынмагъан буса, шо текст доскада языла, сонг охувчуланы тетрадларына языла, сонг сёзлени уьстюнде иш юрютюле. Эсинде сакълап языв охувчулагъа охугъан асарны теренден билме ва сёзлени грамматика якъдан тюз язывун сакълама кёмек эте. Бу ишни юрютгенче бир алдын гиришив иш юрютюле: асарны чечме, ону кьурулушуну уьстюнде, чебер алакатларыны уьстюнде, асарны уьстюнде ишлеме тюше. Сонг буса таныш туююл сёзлени уьстюнде ва кьыйын сёзлени маъналарын англатма тюше.

Эсде сакълап язма биз оьрде эсгерген йимик шиърулар ва проза асардан гесеклер алына. Булай ишлер йылда бир-эки керен кютюле. Тек муаллим охувчуну айрыча кьыйматлама сюе буса шулай тапшурув бере. Мисал учун, халкъ авуз ярытивчулугъундан башлавучун бар кюйде эсде сакълап яздырма, яда буса, халкъ авуз яративчулукъ бёлюгюнде берилген ёммакъларда ёлугъагъан маънадашлар, кьаршыдашлары эсге алып тетрадларына яздыртма.

Адабият дарсларда хабарлама, оьзюню ойларын айтма сюеген охувчулагъа эркин сёйлеме кьойма тюше. Яхшы, тюз берген жавапланы макътав этме бирде эринме тюшмей.

Сочинениелер не муратда этилегенине гёре уйренив ва тергев, ерине гёре класдагъы ва уйдеги деп бёлуне. Шу ягъындан къарагъанда сочинениелер хабарына гёре уьч бёлюкге бёлуне:

- 1) Оьз тергевлерини кюрчюсюнде;
- 2) суратгъа гёре;
- 3) чебер яда фольклор асарны охув булан байлавлу.

9–11 класларда охувчулар оьзлени гележек касбусун тангламагъа башлай.

Сочинениелер, изложениелер булан тенглешдиргенде, артыкъ даражада оьзбашына этилеген яратывчулукъ иш гьисаплана. Сочинениелени уьстюнде ишлевню охутувда ва тарбиялавда уллу маънасы бар. Охувчулар, сочинение язма гъазирлене туруп, оьзлер уьстюнде ишлежек материалны гъакъында гъаракат этип ойлаша: нени язажакъны, къайсы грамматика къайдаланы къоллажакъны белгилей. Сочинениени уьстюнде ишлев яшлагъа яшавну, гъакъыкъатны оьзтёрече гёрмеге, оьзлени ич яшавун уйренмеге кёмек эте. Бу ишлени кютегенде охувчу кёп ойлашма борчлу бола: яшавда ёлугъагъан яхшыны яманны, адамланы арасындагъы байлавланы.

Табиатны суратлав сочинениени йылны мекенли заманында, ону аслу аламатларын гёрюп гьис этип болагъанда язса яхшы.

Табиатны гъакъында сочинения язмакъ учун яшланы йылны заманына гёре авлакълагъа, агъачлыкълагъа экскурсиягъа алып бармагъа ярай. Масала, муаллим яшлагъа къышны гъакъында сочиение яздыртма сюе буса, ону борчу табиатда болагъан алмашынывланы болагъан чакъы яшлар оьзлер гёреген кюй этмекдир: ерни уьстю нечик алышына, тереклер, отлар нечик бола, къышда агъачлыкъда не йимик къушлар ва гъайванлар гёрюне ва ш.б. Шолай башгъа йылны заманларына гёре иш юрюле. Йылны заманына гёре язылагъан сочинение суратгъа гёре юрютлюме де бола. Бу дарсда муаллим йылны

заманына гёре этилген рус художниклени «Алтын гюз» деген суратларын кьоллама ярай, мисал учун, В.Д. Поленовну, И.И. Левитанны, И.С. Остроуховну¹⁰.

Сочинениени баш бёлюгюнде теманы гьакьында айтыла, ону язгана аторну гьакьында айтыла. Аслу ою гьакьында айтыла.

Сочинениени орта бёлюгю лап да теманы ачагьан ва охувчу озюню янашывун гёрсетеген бёлюк бола. Бу бёлюкде сочинениени темасы, маъны ортагьа салынгьан масъалалар гьакьында сёйлене. Эгерде охувчулар теманы ачып болмаса, тийишли ойлашывлары булан жумлалар тизип бажармаса, ша заман сочинение тувулмай. Гьар янгы ой янгы сатырдан башлана.

Хаталаны шулай бёлюкlege бёлмеге ярай:

- 1) Орфоэпия (авазланы, сёзлени тюз охув кьайдалары; мунда диалектлени таъсирлиги кёп);
- 2) лексика ва фразиология (бирикген сёзтагьымлар);
- 3) грамматика – стиль якьдан (морфология ва синтаксис – бу масъалалар айрыча чечилме тарыкь)¹¹.

Бу иш 6-нчы класда булай ишлер тынч кьайдада берилмей. Класда муаллим булан бирче устьюнде ишлеген сонг, авуздан толумлашдырылгьан сонг оьтгерилеген ишлерден бириси.

Школада охувчулагьа сочинение язмагьа кёбюсю гьалда кьыйын тие, неге тьогюл гиччи класларда сочинениелер аз языла, эгерде охувчулар булан муаллим кёп языв ишлер кютсе оьрдеги класларда тынч болур. Айрокьда охучулагьа озлени пикрусун, береген багьасын, игитлени якьлайгьанын айтып бажарма герек бола. Шо буса

¹⁰ Л.А. Ходякова, Е.В. Кабанова «Сочинение по картине» методическое пособие. Москва, 2005 г.С. - 17

муаллимден гъасил бола. Охувчуланы авуз тили яхшы бажарыла буса, языв тили де шондан гъасил бола¹².

Изложение учун материалны уста сайлама тюше. Ол гиччирек хабар яда уллу асардан маъна береген, тек чеберлик якъдан тынч, байлавлу гесек болмагъа герек. Изложение янгыз тилин оьсдюрювде пайдасы болуп къалмай, охувчуланы тарбиялавда да пайдасы бар. Изложениелени текстлерин сайлайгъанда муаллим оларда яхшы къылыкълар, хасиятлар тувдурагъан текстлер сайлар. Шолай текстлер охувчулагъа ана Ватанына, элине, халкъына, дос-къардашына, ювукъларына сююв гъислер тувдура. Изложениелер охувчуланы сёзлени тюз язма, сёзлюк запасын артдырма, лексикадан, фразеологиядан билимлерин беклешдирме кёмек эте. Язывлу изложение учун охувчуланы иштагъын тартагъан янгы материалны сайлама герек.

Муаллим булан бирче текстни маънасын авуз тилден ачыкъ этген сонг, язагъангъа къыйын болуп къалмасын учун, доскагъа изложенияны планын яза, къыйын сёзлени маънасын ачыкъ эте. Муаллим текстге гёре план къурагъанда, охувчуланы тил масъаларындан негер бакъдырма герекни мекенли токъташдырмагъа герек.

Муаллимлер адабият дарсларда изложения язмакъны онча асувлу гёрмесе де, ону йылда эки керен оьтгермей къойма ярамас. Бу тайпа иш охувчу яшланы оюн ойлашдырма, асарда болгъан ишлени гезиклече эсгерме ва жумланы ойлашып тюз къурма имканлыкъ бере. Булай ишлер муаллим яшланы алдында токътап: «яшлар биз бугюн изложения язабыз» – деп къойгъан булан языв тил оьсдюрюв болмай. Муаллимни гъар гюнлюк гъазирлигинде ва гъар бир асарны авуздан нечик даражада анализ этип бажаргъалындан санала.

¹² К.М. Сайитов. Сочинениелени уьстюнде ишлев. Магъачкъала 2010й. (Илму – практика конференцияны материаллары).

1. Асарны маънасы;
2. Асарны биринчи ва экинчи даражалы игитлери ва оланы хасиятлары;
3. Асарны идея маънасы;
4. Асарны композициясы.

Шу плангъа гёре класны яшларын дёрт бёлюкге бёлюп, бир бёлюкге маънасын, экинчи бёлюкге игитлени ва оланы хасиятларын, уьчюнчю бёлюкге асарны идеясын, дёртюнчю бёлюкге композициясын буюрма ярай.

Эсгерилген бёлюклерден къайры да асарны безейген къуралланы да (къопдурувлар, ошашлы-тенгleshдиривлер, метафоралар ва.ш.б.) тапшурма ярай.

Адабият дарсларда уьстде эсгерилген ишлер авуздан сорав булан юрюле. Школаны практикасына къарап авуздан соравну 3 къайдасы къоллана:

1. Фронтальный сорав;
2. Айры-айры сорав;
3. Сыкълашгъан сорав.

Асарны маънасын нечик англагъанына гёре фронтальный сорав къайда булан юрюле.

Эгер гёнгюнден уьйренмеге шиърулар берилген яда текстни хабар этип айтмагъа, игитге характеристика бермеге, яда литератураны теориясын уьйренмеге тапшурулгъан эди буса, яшлагъа айры-айры сорала.

Соравланы башгъа къайдалары йимик, яшлагъа айры-айры соравлар да, янгыз яшланы билимин ва бажарывлугъун тергемек учун къурулуп къалмай, шо яшны озюн ва класдагъы башгъа яшланы да уьйретеген кюйде къурулма герек. Муаллим, бары да яшлар шо бир яшны дарс айтывуна тергев бермекни, яшны береген жавапларына

кьошумлукълар ва тюзлетивлер этмек учун, ону жавапларын тергеп турмакъны, яшлардан талап эте. Сыкълашгъан соравланы юрютегенде бир нече яшны, масала: Эки яшны доскагъа чакъыра. Бир яш жавап бере, экинчиси буса жавапгъа гъазирлене.

Муаллимни жанлы сёзюне школада герекли ерни берме тюше. Муаллимни сёзю маъналы, инандырывчу ва ачыкъ болма герек. Башгъа муаллимлер йимик, адабиятдан дарс береген муаллим де озюню охувчуларын уйрете, оланы озювюн тергей. Оланы шу ёлларда уйрете:

– Охувчулар чебер адабиятдан нени охугъан, нени охуй. Олар не булан иштагълана;

– Муаллим адабият дарсларда кьоллайгъан охутув тарбиялав къайдалар олагъа нечик таъсир эте.

1.2. Халкъ авуз яратывчулугъуну асарларын уйренив

Фольклор асарлар, билим берив масъалалардан къайры, охувну алдына салынган тарбия масъалаларны да чече, неге тюгюл фольклор асарлар юз йылланы узагъында яратылып, бугюнге ерли халкъны тилин, менлигин, ону маданиятын, тарихин, сакълап гелген. Мисал учун, айтывлар ва аталар сёзлери халкъны гъакъылын, ону ругъун янгыз о девюрлерде гёрсетип къоймай, бугюнге ерге етиштирилген. Практика гёрсетеген йимик, фольклор асарлар булан ишлев охувчуларда тергевлюлюк, пикирлешив, эсин оьсдюрюв йимик хасиятланы мюлк эте.

Фольклор асарланы уйренеген дарслар халкъ авуз яратывчулукъну охувчулагъа белгили жанрларындан башлана. Охувчу яшлар оьзлер сюеген ёммакъланы, айтывланы ва аталар сёзлени, чечеген ёммакъланы гъакъында хабарлайлар. Булай дарслар конкурс къайда да оьтгерилме бола:

- Сиз фольклорну къайсы жанрлары булан танышсыз?
- Сиз не йимик айтывлар ва аталар сёзлер билесиз?
- Не йимик ёмакълар эсигизде къалгъан?
- Ёмакъланы нече тюрлюлери бола?
- Сатира хабарлардан къайсыларын билесиз?
- Чечеген ёммакъланы фольклорну оьзге жураларындан не башгъалыгъы бар? ва ш. б.

Фольклор асарланы уйренивню тюрлю ёллары гъар муаллимге оьзюню яратывчулукъ бажарывлукъларын толу кюйде къолламагъа имканлыкъ бере. Бу иште оюнлар, конкурслар, викториналар ва ш.б. эркин кюйде къолланма бола.

Шолайлыкъда, фольклорну теренден, бир тизимли кюйде уйренив, биз ойлашагъан кюйде, билим берив, тарбиялав масъалаланы бирикдирип чечмеге имканлыкъ бере ва шону булан

бирче охувчуланы халкъ маданиятын сакълавгъа, оьсдюрювге болушлукъ эте.

7–нчи класны программасыны биринчи бёлюгю халкъ авуз яратычулугъуну асарларына багъышлангъан. Педагогика якъдан «савутлангъан» гёз булан къараса, айтывланы, ёммакъланы, йырланы ичинде таъсирли, тарбиялавчу гюч де къуюлгъан деп негъакъ айтылмай.

Фольклорну асарларын янгыз охуп маънасын англап къойгъан учун, педагогика иш этилди деп токъташма ярамай¹³. Яшланы фольклордан таба халкъыбызны муратларын ва умутларын, адамны яшав гъакъын суратлайгъанда, яхшыны-яманны, кылыкъ нормаларын англама герек кюйлерин эсгерип, яшланы батырлыкъгъа, бирликге, намуслукъгъа къуюлгъан кылыкъ-тарбия гючлени тар чоргъагъа жыйып, «тирмен-ташны» айландырагъан чанчелекге бакъдырмагъа герек.

Охув йылны башлай туруп, биринчи уллу бёлюгю – халкъ авуз яратывчулукъну – гъакъында англатыв берме тийишли. 7–нчи класны программасында халкъ авуз яратывчулугъу гъакъында англавлары генглеше гете, 7–нчи класда гечип гетген ёммакълар, айтывлар ва аталар сёзлери, чечеген ёммакълар такрарлана ва олар булан янаша игитлик эпосундан берилген «Къартгъожакъ булан Макъсуман» деген асары, заман ва загъматгъа байлавлу адат-кылыкъ йырлар булан таныш болажагъы да айтыла.

Халкъ авуз яратывчулукъну чечивде яшлагъа къумукъ халкъны тарихинден таба англавлар берме тийишли. Олар асрудан-асругъа, наслудан-наслудагъа, бир йыравдан, айтывчудан башгъа айтывчугъа гёче гелген ва гъар асру, наслу йырав гъар асаргъа оьз пайын, белгисин къошма гелген, заманны талапларына ва йыравну пагъмусуна гёре

¹³ И.Х. Ибрагъимов. «Школада фольклорну уьйренеген кюйлер». Магъачкъала. Дагучпедгиз 1989й.

оланы чарлай, накъышлай, алмашдыра, тюрлендире гелген. Бу халкъ авуз яратывчулукъну бир белгиси ва шо белги адабият асарларына хас тюгюлюню де англашдырма герек.

Халкъ авуз яратывчулугъуна хас экинчи белги – терминни экинчи сёзюнде, яда «авуз» деген сёзде.

Бу кёп маъналы сёз мунда язылып тюгюл авуздан-авузгъа айтыла гелеген, яратывчулукъ деген маънада къоллангъан.

Бизин ата-бабаларыбыз мажлислерде, очарлардан, тазият-ясларда ва гъар гюнлюк яшавунда йырланы, сарынлары, ёммакъланы, хабарланы, айтывланы ва башгъаларын адатлы гъалда бир-бирине айта, гёнгюнден уйрете, авуздан авузгъа яя гелген.

Охувчуланы адабиятгъа бакъгъан сюювюн тувдурмакъ муаллимлени аслу борчу гъисаплана. Бу масаланы чечмек учун муаллим оъзю охувчулагъа уългю де, кёмекчи де болмаса, ол берген дарсланы агъамияты аз болур.

Бугюн мактапланы алдында токътагъан инг де аслу ва даимлик борчу – оъсюп гелеген наслуланы кюрчюлеринден терен ва мугъкам билим бермек; олагъа яшавда бажарывлукъну уйретмек. 6–нчы класны программасына ерлешген асарлар яшланы кылыкъ якъдан, ругъ якъдан оъсювюне айрыча кёмек эте.

Оъсюп гелеген яш наслуну тюз тарбияламагъа, оланы тилин таза этмеге; къумукъланы тарихин терен билмеге, кимлер булан къатнашгъанны, давлашгъанны халкъ авуз яратывчулукъдан гёрме болабыз.

Оьтген гюнлени-девюрлени билмесе, гъалиги заманны тюз ва толу англама да четим, гележекни гёзалгъа гелтирме де кыйын.

Аз сёзлер булан терен маъна береген халкъ авуз яратывчулукъну жанрлары: ёммакълар, йырлар, аталар сёзлери, айтывлар чечеген

ёммакълар, масаллар, сарынлар, такъмакълар – бары да халкъны яшав сынавундан алынган.

Йырлар йыллагъа бойсанып яшай; йылланы ёлу йырланы ёлу да дюр деме ярай. Асрулар асруланы, насрулар орнуна гелегендей, чебер асарлар да асарланы орнуна геле. Илму гёзден янашса, шо асарларда тамаша кюйде тюрлю-тюрлю асруланы да, насруланы да тарихи белгилерин, ренклерин гъис этме бола.

Авуз яратывчулукъдан таба къумукъланы тарихин ахтармакъ буса айрокъ да агъмиятлы неге тюгюл, биринчилей, Азияны ва Европаны къошагъан аслу ёлланы бириси болуп токътагъан Къумукътюзден таба кёп тюрлю къавумлар ва халкълар оьтген, къумукъ халкъланы тарихине, культурасына олар тюрлю-тюрлю даражада таъсир этген. Экинчилей де, шо тарихи агъвалатланы гъакъында сёйлейген эски тарихи язывлар, таварих китаплар бизин къолубузда гъалиги кёп тюгюл.

Эски девюрлени тарихин уйренинде эжелги заманлардан тутуп халкъыбыз не булан машгъул болган; негер инана ва таяна болган; нени оьр ва нени ер гёре болган: негер гъашыкъ ва негер къаршы болган; нечик ойлаша болган; негер инана ва таяна болган; нени оьр ва нени ер гёре болган; негер гъашыкъ ва негер къаршы болган, нечик ойлаша болган: кимлер, халкъыбызгъа яв болуп гелип, давгъа чыкъма тюшген – мунчакъы соравлагъа фольклорубузну къуршап тюгюл эсе толу, тындырыкълы жавап берме бажарылмас эди.¹⁴

Тил билгенче де биринчилей аналарындан эшитген къакъакъланы да, оюнланы вакътисинде айтылагъан масхараланы да, календар адат йырланы дая, той сарынланы да гъакъында айтылган сонг, халкъ авуз яратывчулукъдагъы яшлар алмагъа герек экинчи аббаты эпос асарлары, адат-къылыкъ ва игитлик-тарихи йырлары болуп токътай.

¹⁴ Гъажиев А. Гъ. «Къумукъланы йырлары» Магъачкъала 1991й. Б. – 4-5.

Эпос йырлары, игитлик-тарихи ва адат-кылыкъ йырлары яшланы тарбиялавда инг де аслусу. Оларда гъалиги вакътиде халкъны арасында азып барагъан таза кылыкъ да, ругъ байлыкъ да оър даражада берилген. Яшавну толкъунларына тюшюп де битмеген яшлар о асарлардагъы таза кылыкъдан, асарны игитлерини ругъдан сююнеленр, къуваналар ва ругъланалар.

Муаллимни борчу – къан булан гелген яшдагъы таза кылыкъны ва ругъну оълме къоймай, тас этмей сакълама кѐмек этмек, бизден алда яшагъан ва арабызда яшап турагъан уългюлер булан дагъыдан дагъы ругъландырмакъ, яшланы оюнда ва гъакъылында шо уългюлерде йимик болмакъны беклешдирмек. Шо кылыкъланы беклешдиригде муаллимге халкъ авуз яратывчулукъдагъы биз эсгерген эпос йырлары хыйлы кѐмек эте. Къумукъланы яратывчулугъунда ёмакълар, чечеген ёмакълар булан бирге аталар сѐзлери ва айтывлар гѐрмекли ерни тутта.

Эпос йырлар

Эпос – грек тилден алынган (сѐз, хабар, йыр деген маънада) адабиятны аслу бир бѐлюгю.

Эпос йырлар бырынгъы девюрлерде гъар тюрлю халкъланы тарихи яшавунда хабарлайган уллу йырлар болган. Шо йырлар кѐп алдынгъы заманларда болган агъвалатлагъа, мкътавлу игитлеге, оланы унутулмас игитликлерине багъышланган. Бырынгъы эпос йырлар гъалиги охувчуну да гъайрангъа къалдыра.

Эпосда аслу гъалда адамны яшаву, ол оъзю ортакъчылыкъ этген агъвалатлар, ону оъзгелер булангъы аралыкълары суратлана.

Генг кюйде алганда, эпосгъа: роман, повесть, хабар, чебер очерк, ёммакъ, легенде гире.

Шиъру формада язылган эпос буса поэманы, былинаны, бырынгъы уллу йырланы, балладаны ва шиъру булан язылган романы, повестни, хабарны къуршай.

Къумукъланы авуз яратывчулугъунда ёлугъагъан эпос йырлар инг чебер яратылагъан асарлардан деме ярай.

Эпос йырлар халкъны тарихини лап йыракъ девюрлеринден хабар бере, хыйлы-хыйлы асрулар алдын болуп гетген агъвалатланы суратлай.

Йырланы гъарисинде дегенлей, олар озлер тувгъан девюрлеге хас болагъан алапатлар ёлугъа. Эпос йырлар къачан яратылгъан деген соравгъа жавап излегенде, шо алапатлардан баш алма тарыкъ бола. Асардагъы игитлер не касбу юрютегнини, яшавгъа нечик янашагъанны, жанлы ва жансыз табиат булангъы оланы аралыкъларын бираз буса да ачмагъа имканлыкълар тувулуна. Къумукъ фольклорну байлыгъын артдырагъан ва ажайып усталыкъ булан яратылгъан бырынгъы асарланы арасында «Къарткъожакъны йыры», «Мюнкюлюнню йыры» деген эпос йырлар айрыча эсгерилме тюше.

Сонгу девюрлердеги – эпос йырлада игитликни ва игитлени гъакъында замангъа хас кюйде айтыла. Йырдагъы батырлар– ватанын сюеген, халкъына азиз гёз булан къарап бажарагъан уланлар. Олар гюню гелгенде, къанын жанын аямай, душмангъа къаршы чыгъа («Абдулланы йыры»). Шолай йырланы кёплери ярля уланланы къоччакъ ишлерине багъышлангъан, батырланы эдеплигин, намусгъа байланагъанын англата («Айгъазини йыры», «Эльдарушну йыры») ¹⁵.

7–нчи класны программасында халкъ авуз яратывчулукъну игит эпосларындан яшлар «Айгъазини йыры» деген асары булан таныш болалар.

Бай–бийлени зулмусуна ачыкъдан баш гётерген игитлени арасында Айгъазини унутулмас келпети гёрмекли ерни. Чеберлик якъдан ажайып уста къурулгъан «Айгъазини йыры» халкъланы

¹⁵ Гъажиев А. Гъ. «Къумукъланы йырлары». Магъачкъала 1991й. Бет 14.

авзундан да бир де тюшией. Неге тюгюл, Айгъази – эл макътагъан уланланы бириси. Айгъазини халкъ сюеген хасиятлары ажайып кѐп.

Аталардан варисликге къалгъан тизив адатланы унутмайгъан, намусгъа байланып, гъюрмет этип болагъан айгъазини халкъны белинден тувгъан. Халкъ огъар озю ушатагъан хасият-келпет берген. Атланма деп гъазирлик гѐргенде, Айгъазани яш башына эсде ѳкъдан уьч намус тюшюп къала. Шоланы нечик кютейим деп ойлашып турагъанда, азиз абайы:

«Гъей балам, кюстюн неге боласан?»

– деп сорагъан. Айгъази ишни гъакъыкъатын абайына англата, нечик этсе, къолайдыр деп сорай:

«Айт чы абайым, сен айтгъаны этейим...»

Яшавдан сынаву бар, дюнья гѐрген абайыны гѐнгюн алып, ондан ой сорайгъаны да айгъазиге уллу исбайлыкъ.

Шулай игитни тапгъан ана озю де нечик болма герек деген соравгъа абайыны жанлы келпети, ону сѳзлери толу жавап бере. Макътала гелген адатлагъа гъюрмет этеген анна уланына онгайлы ѳл гѐрсетмеге бажара.

Душман десенг, гюнде бир де ѳлугъур,
Арив десенг, ондан да арив табулур.
Аталардан къалгъан сагъа къонакълар,
Оланы бир ѳлуна салсана...

Айгъазини биринчи намусну кютмек учун биревлени къапуларын къыйып, **«къапулардан эки тор ат алды»** дей.

Озюню девюрюню, халкъны уланы болгъан Айгъазини буи шине багъа бергенде, къумукъланы шо замангъа англавундан таба янашма тюше. Бырынгы заманларда шолай ишлер игитликни бир аламаты деп гъисаплана болгъан. Къол бычгы булан къыймаса ачылмайгъан

мукъаятлы къапуларда, къапуланы ичиндеги тор атлар да байланыки болгъаны англашыла.

Йырны ахырында Айгъази уллу уьстюнлюкге етише. Оланы инг биринчиси де улан анасыны баракалласын къазанагъаныдыр. Авлетге ер юзюнде ондан уллу дагъы савгъат болурму!

Баракалла болсун сени оьзюнге.
Гёзюнге басып гийген сени бёркюнге.
Оьзюнг булан тогъа тартгъан эрлени
Юрюмеге кьоймажакъсан эркине.

Бу сатырлада азиз ана уланы Айгъазиге береген баракалла, игитге мюкюрлюгю бары халкъны атындан деме ярай.

Ананы разилигин къазангъан уланлар халкъны баракалласына да ес болагъаны ачыкъ.

XVIII–XIX оьз йылларда яратылгъан тарихи йырлар бырынгъы йырланы мердешлерин къабул этген, оланы гючлендирип генглешидирген. Ерли бай-бийлеге, пача елевчулеге къаршы бакъдырылгъан тарихи йырланы арасында Дели Османы, Къазбекни, Арсланбекни гъакъындагъы йырлар айрыча ер тутуп токътай.

Йырлар къумукъ фольклорну инг де бай ва инг де гючлю усталыкъ булан яратылгъан бёлюгю гъисаплана. Къумукъ йырланы белгилери халкъны тарихини кёп терен ерлерине элте. Къайсы йыр не заман чыгъарылгъанны токъташдырма кыйын. Тек алдын заманларда чыгъарылгъан йырланы олардан сонг чыгъарылгъан йырлардан айырма бола, неге тюгюл гъар йырда белгили бир девюрге хас болгъан англавлар, кылыкълар, адатлар гёрюне. Лап бырынгъы заманларда инсанлар оьзлени душманлагъа къаршы ябушувун игитлик эпосунда суратлагъан.

Игитлик эпосунда игит, батыр адамланы этген гюнерлерини гъакъында айтыла, амма шо кьоччакъ адамланы суратлай туруп, халкъ

обзю этген уллу ишлени, гьонерлени, обзюню эркинлик учунгъу ябушувун-чалышывун гёрсете. «Айгъазини йыры» къумукъланы игитлик эпосунда агъамиятлы ер тута.

1. Яшлагъа дарсны мурадын ачыкъ эте туруп бюгюнгю дарсда къумукъланы бырынгъы йырындан гьисапланагъан «Айгъазини йыры» деген йыры гечилегени айтыла.

2. Йырны гечгинче муаллим обзюню гиришив сёзюнде йыр къайсы девюрде тувулунгъанны айта, сонг охучуланы тергевюн Макъсуманны келпетине бакъдыра, къыйын сёзлени маъналарын ачыкъ эте. Неге тьогюл де, йырда еттинчи класны яшлары англамайгъан, тергев бермей оьтюп къалма ярамайгъан кёп сатырлар ёлугъа.

3. Йырны муаллим обзю сабурдан ва болгъан чакъы чебер кюйде охуй.

4. Сонг йырны яшлар, гесеклеге бёлюп, англашылмайгъан, къыйын ерлерин англата туруп охуйлар. Яшланы охуву булан янаша йырны планын язма онгара.

(Планны башы, хабар жумлалар булан къурулса, яхшы).

5. Охуп, план къуруп битген сонг, яшлар йырны идея маънасын ва жанр хасиятларын токъташдырма гиришелер.

Муаллимни гиришив сёз:

- Бу йыр къумукъланы нарт эпосуна гире, йырлар къумукъ фольклорну инг де бай ва инг де гючлю усталыкъ булан яратылгъан бёлюгю гьисаплана. Къумукъ йырланы бирлери халкъны тарихини кёп терен ерлерине элте. Къайсы йыр не заман чыгъарылгъанны токъташдырма къыйын. Тек алдын заманларда чыгъарылгъан йырланы олардан сонг чыгъарылгъан йырлардан айырма бола, неге тьогюл де, гъар йырда белгили бир девюрге хас болгъан англавлар, къылыкълар, адатлар гёрюне. Бир-бир охув китапларда къумукълар булан батырлар

гьисапда нартлар суратлана. Олар ажайып гючлю, кьоччакъ игитлер йимик гёрсетиле.

Ойлашып кьараса, нартлар болгъанлыгъына шекленеген де йимик чалына. Шо саялы гьар ёммакъны, гьар эпос йырны гьакъында сёйлейгенде олар яшавда болгъан-болмагъан ишлени гёрсетегенде йимик. «Булар – ёмакълар», - деп, яшларда тувулунгъан гьислени сёндюреген сёзлени айтмакъны, ёммакълагъа айландырып кьоймакъны тарбиялавда кёп уллу заралы бар. Бу йырны устюнде ишлейгенде яшланы хыйлы соравлар талчыкъдыра, айрокъда шулар: «Йырда айтылагъан агъвалатлар яшавда болма боламы»? – асарда йимик яшавда бары да агъвалатлар болмаса да, шону кёп янлары болма болагъанны охувчу яшлагъа англатса, яхшы болур. Миллион йыллар алда биз яшайгъан дюньяда зор уллу гъайванлар, жанлар болгъанлыгъы мекенли. Шо девюрлерде уллу кьаркьаралы адамлар болгъан деп токъташдырмагъа да болабыз - бу бир яны. Бу хабарны узата туруп, озь юртундан, районнундан шолай гючлю адамланы гьакъында эшитгени-гёргенни айтса, асувлу болар¹⁶.

«Айгъази» деген йырны сюжетини тизиливю, чеберлигини оьрлюгю, тилини пасигълиги кьумукъ фольклор асарланы арасында гёрмекли ерни тута.

7-нчи класны охувчулары игит йырлар булан янаша тюрк ва кьумукъ мифлер булан таныш бола: «Гёкбёрю», «Къылыч ургъан», «Эмен терек».

Дарсны гиришивюнде муаллим, мифлер лап бырынгъы заманда яратыла гелгенни ва олар яшавда болмагъан хабарланы гьакъында айтыла.

¹⁶ Гъажиев А. Гь. «Кьумукъланы йырлары» Магъачкъала 1991й. Б.– 17-21.

Мифлер тезги заманларда яшагъан адамланы сигъру булан, сынчылыкъ булан дюньяны англавун, англатывун гёрсете. Бырынгъы адамжансыз предметлени жанлы йимик, гъайван-жанны буса адмны къалибинде ою, пикрису гирген. Мифлердеги сигъру, сынчылыкъ бырынгъы адамны гюнгюрт яшавуну безенчи де болгъан. Озью англама гъакълыны, илму англавуну даражасыны гючю етишмеген гезиклерде адам озюню гючю етишеген кюйде агъвалатны англатып къоя болгъанлы герти. Адамны англаву мифлерден оьтгенде безенчин артдырып, къужурлугъун къошуп, оланы ёммакълагъа айландырып къоя.

Лап да бырынгъы заманларда яратылгъан асарланы арасында адат-къылыкъ сарынлар-йырлар агъамиятлы ер тута.

Сёзню накъышлап, ону маънасын теренлешдирип, тынглавчуну тергевюн тартып болагъан усталар тизив йырланы кёмеклиги булан, халкъны англавун артдыргъан, чебер сёзге, маъналы айтывгъа муштарлы этген. Фольклорда макътала гелген асил къылыкъ, яхшылыкъгъа ёл берив, адамны сююв ва олай башгъалары сонгъу наслулагъа таъсир этген.

Бу бёлюгюнде муаллим яшлар булан озъбашына кёп иш юрютюп бола. Мисал учун, уьягълю – адат поэзиясындан улланаларындан сорап, китапда ёкъ сарынланы язып гелмек, булай иш оланы бек иштагъландыра - бу бир яны. Бирдагъысы- бу бёлюкню беклешдирив гъисапда программада берилген бары да поэзия асарланы къуршап жам дарс оьтгермек тийишли.

Эпос йырлар ва мифлер булан янаша 7-нчи класны программасында «Таш улан» деген легендасы бериле.

Дагъыстанны къайырчакъ авлагъыны ортасында гёрюнюшю адамгъа ошайгъан таш бар. Шо – душман булан ябушуп, душманны озъ топурагъында генендирмес учун, батыр кюйде жан берген улангъа

эсделик. Шо таш, эсделик ерде орналмагъан, о адамланы пикруларындан орналгъан.

«Таш улан» деген легенда гъалиден кѣп юз йыллар алда болгъан ишни гъакъында сѣйлене. Къагърулу ва зулмучу Тимур Орта Азияны елеп, сонг Кавказгъа ва Дагъыстангъа чыкъгъан.

Дагъыстанны халкълары о заманларда инбашларына чачакълы ямучу илип, башларына тери бѣрклер гийип, къолларына иргъакъ таякълар да тутп, кѣбюсю гъалда, гъайванчылык, къойчулукъ булан яшагъанлар. Душманны алдында олар баш иймегенлер, огъар къаршы ябушгъанлар.

Легенданы игити, къойчу улан, мунда халкъны вакили гъисапда алынгъан. Къойчу улан дегенде о замангъы душмангъа къаршы ябушгъан Дагъыстанны игит халкъларын эсге алабыз.

Кериван башчы Убайдулла сув бар ерни гѣрсет дегенде: «Сув да топуракъны йимик оз есилерине сыйлы Биз бизин топуракъны йимик оз есилерине сыйлы. Биз бизин топурагъыбызны душмангъа берме суймейбиз, шолай да бир тамучу сув да бермесбиз», деп, къойчу яш игит кюйде жавап берген.

Сувну гѣрсетмеген деп ачувланып, Тимур къойчу яшны алдындан эретургъузуп, озю зулмучу ва оьлтюрювчю экенни, яш таныса, сув бар ерни гѣрсетер деген хыял булан: «Сен кимни алдында токътагъанынгны билемисен?» - деп сорагъанда: «Билемен, бары да топуракъланы ва халкъланы елевчю Тимурну алдында токътагъанман», деп, гъеч тартынмай жавап берген.

Сув бар ерни гѣрсетсин деп, Тимурну адамлары къойчу яшны токъалап къапталын пара-пара этген, инбашларын ва аркъасын къан гъызлардан толтургъан, тек огъар сув бар ерни гѣрсетдирип болмагъан.

Тимурну буйругъу булан яшны бирдагъы къыйнама уьстюнде юрюгенде, къойчу яш барыныда да алдында ташгъа айланып къала.

Оъзю легенда охулуп битген сонг, яшланы барыны да ортакчылыгы булан улангъа авуздан характеристика бериле. Барында да алдын авторну шо игитге къаравун ва ишге не ерде, нечик шартларда болгъанын токъташдырма герек. Улангъа характеристикасын бермек учун яшлар хрестоматиядан гъазир цитатлар таба.

1. Уланны уьст гёрюнюшюн суратлайгъан сатырлар (уьстюнде чачакълы ямучу, башында тери бёркю ва къолунда иргъакъ таягы).

2. Уланны къоччакълыгъын суратлайгъан сатырлар (бары да топуракъланы ва халкъланы елевчюсю Тимурну алдында токътагъанман).

2. Душман яшгъа салгъан гъалны суратлайгъан сатырлар

(Тимурну адамлары чы нечик де, гъатта Тимур оъзю де силкинмей туруп болмагъан. Къойчу яшны къапталы пара-пара, инбашлары ва аркъасы къатгъан къан гъызлардан толгъан болгъан).

3. Душмангъа сув бермес учун ташгъа айланагъаны. (Тимурну асгерлери оьзлени гъакимини буйругъун тамам этме деп чабалар. Амма асгерлени къолу тийгенче, къойчу яш шоссагъат, барысына да алдында, ташгъа айланып къала).

Муаллимни башчылыгы булан, легенданы бёлюгюне баш салына, масала: «Иш болгъан ер», сонг «Тимурну геливию», уьчюнчю ерине «Сув излев», дёртюнчю ерине «Къойчуну арагъа чыгъыву» ва ш. б. ерлерине байлавлу болуп баш салалар.

1.3. XIX-XX асрудагы адабиятны уйренив

XIX юз йылдан тутуп, дагыстанны халкларыны адабиятларында янгы девюр башлана. Шо асрудан тутуп халк авуз яратывчулук булан языв адабиятны арасында бир дазу белгиленмеге башлай. Дагыстанны халклары XIX юз йылда ажайып кыйынлы шартларда яшагъан. Россиягъа къошулгъанча алдын гъар халкны оз ханы болгъан. Загъматчы халкны пакъырлыгъы, ханланы-бийлени арты битмейген зулмулары ва жинаят ишлери XIX юз йылны Дагыстан адабиятны эркин оьсювюне ёл ачгъан. Шаирлер янчылгъан халкны якълап, зулмугъа къаршы баш гётергенлер, зулмучулары налатлагъанлар.

Программа белгилейген кюйде фольклор асарлар гечилип битген сонг, XIX юз йылны адабиятыны уьстюнде иш башлана. XIX юз йылны къумукъ адабияты четим шартларда оьсе туруп, дазусуз даражадагы пагъмусу булангъы шаирлени арагъа чыгъара.

Янгы девюрню биринчи шаири Й. Къзакъ оьсюню яратывчувлугъу булан дюнья яшавуну минг дынкълы зулмусун, терсликлерин, тюзсюзлюклерин сёйлеп, ярлы инсангъа юреги ачытып, языкъсынып, ону яшав талапларын якълагъан. Шо девюрде яшагъан Къзакъны поэзиясына хас гелеген аламатлары О. Батырайны, Е. Эминни, И. Гъажини яратывчучулугъунда ачыкъдан гёрюне¹⁷.

Шо девюрде яшагъан къумукъланы белгили шаири М. Османов да, Къзакъны ругъ вариси гысапда ону яратывчулукъ мердешлерин узата туруп, бай-бийлени, пача гьукуматны ваккилерини халкгъа этеген зулмусуна, талавурчулукъгъа, урушбатлыкъгъа къаршы чыкъгъан. Эсгерилген шаирлени асарларында шо масъалалар теренден чечилип, ачыкъдан гёрюнюп тура.

¹⁷ М-С. Алиев. Зарождение и развитие кумыкской литературы. Махачкала, 1989г, Б. 47-48

Программагъа гёре уйренилеген къумукъ шаирлени яратывчулукълары озге дагъыстан тиллени вакиллерини адабиятлары булан къошулуп геле. Шо себепден. Оланы уйренив масъалалар бир аз четимлеше, тувулунгъан политика-яшав гъалланы англама къыйын бола. Адабият асар яратылгъан яшав шартланы англамакъ - охутувну къорчюсюнде токътагъан къылыкъ тарбияны охувчулагъа бермек учун болмаса болмайгъан бир иш.

XIX юз йылда яратылгъан асарларда гъалиги девюрге къыйышагъан, ювукъ гелеген кёп сатырлар ёлугъа.

Гъали бизин яшавубузда халкъ суйген-суйгенин айтып болса да, ач халкъ, ярлы халкъ, ишсиз халкъ кемимеген. Уллу гъакимлер озлер суйгенни этип ярлы халкъда аварасы ёкъ. Гъалиги заманда, Й. Къазакъны девюрюнде йимик, аш гъакъгъа ишлейген адамланы гъакъында да кёп эшитебиз.

Къумукъ Шавхал Й.Къазакъны тутуп Сибирге йиберген, О. Батырай оьмюрюню ахырынчы гюнюне ерли пакъырлыкъда яшагъан, къартлыкъда буса къаравсуз ташлангъан.

Ханланы арасында юрюлеген давлар да халкъгъа аз балагъ гелтирмеген. Шо заманларда Къазикъумукъ хан авар хан булан, гъайдакълы хан Уцми Дербентни ханы булан, къумукъ хан Шавхал Темиркъазыкъ бийлер булан ара бёлмей къавгъалай болгъан.

«Шо гъаллар бары да озге миллетлени адабиятларында да суратлангъан. Муаллимни борчу - эгерилген шаирлени асарлары халкъны якълауда, янгы яшавда талпынывгъа нечик агъамиятлы роль ойнагъанлыгъын яшлагъа сингдирмек. Шо дарсланы аслу борчларындан бирдагъысы гъар гечилеген асардан янгы маълумат алмакъ, чебер асарланы тарихи яшавдагъы ерин ва идея маънасын тюз англамакъ, шоланы чеберлик ягъына дурус къыймат бермеге

уьйретмек болуп токътай» - дагъыстан шаирлени просветительский идеяларын ачыкъ этип оланы арагъа чыгъарма бажара.¹⁸

Гечилген материалны такрарлав ва беклешдириг дарслар да адабиятны уьйренивде агъамиятлы ер тута.

Такрарлар ва беклешдириг дарсларда яшларда адабиятгъа бакъгъан иштагълыкъ бара-бара теренлеше ва беклеше. Бу дарсларда ва гечилген дарсланы бири-бири булан тыгъыс байлавлу болдурула. Шолай байлав болмаса, нечакъы терен маъналы ва методика якъдан оьр даражада оьтгерилген дарс да яшавгъа чыкъды деме бажарылмай¹⁹.

Бу даражада оьтгерилген дарслар муаллимге охувчу гечилген материалны нечик англагъанын билме кёмек эте, экинчилей буса гечилген материалны кёмеги булан оьзюню билимлерин дагъы да калимлешдирме, оьсдюрге болушлукъ эте.

Дарсларда охулагъан поэзия асарлар халкъланы тюрлю-тюрлю девюрлердеги ругъ байлыгъын сезмеге кёмек эте. Ватанны гёзеллигин, игитликни, къоччакълыкъны, адамлыкъны, тюзлюкни макътайгъан поэзия асарлар яшланы яхшы, гъакъыллы ойлагъа ес эте, оларда асил гъислени уята.

Инсанлыкъ – асил гъислерден башлана, асил гъислени буса поэзиядагъы суратлавлар, келпетлер тувдура. Эгер поэзия асар нечакъы таъсирли язылгъан буса да, муаллим ону яшланы жанына сингдирип билмесе, яшлар ондан леззет алмай, шо саялы муаллим дарсда асувлу къайдаланы къолламаса, гечилген асарны яшлар учун бир агъамияты да болмай. Шолай болгъан сонг, асарны чебер маънасына тергев бакъдырма тюше. Эгер охулгъан шиъруда гёзелликни гъис этмесе, яш яшавдагъы гёзелликни де гёрме уьйренмей.

¹⁸ Акавов З.Н. «Просветительские идеи в дагестанской литературе XIX-XX вв.». Махачкала, 2009 г. С.-22.

¹⁹ Магомедова С.А. «Къумукъ тилни ва адабиятны учителлерине кёмек учун.» Магъачкала, 1978й. Б.-38

Шиъруну охугъанча яшны гьаллардан, агьвалатлардан, суратланажакъ агьвалатлардан таба шаир озюнню гьислерин ва ойларын нечик берегенни гьакъындан англаву болсун учун, шиъру суратлайгъан девюрдеги тарихи гьалланы, агьвалатланы гьакъында мекенли англаву болмагъа герек. Лирика шиъруларда аслу маъна суратлавлардан ва келпетлевлерден таба бериле.

Чебер асарланы тарихи яшавдагъы ерин ва идея масаласын тюз англама, шоланы чеберлик янына тюз кыймат бермеге охувчуланы уйретме тарыкъ. Булай ишлени юрютегенде охувчуланы озрюм ва билим даражасына гьисапгъа алма герекли бола. Дагъыстанны тарихинден, юртларыбызны белгили адамларыны гьакъында, озтген давларда адамлар саналгъан гюнлерде дагъыстанлыланы, юртлуланы ишлери гьакъында хабарлама, республиканы бугюнню яшаву ювукъдан таныш этме, белгили шаирлер, язывчулар суратлайгъан девюрлер булан тенгleshдиривлер юрютме герек.

Поэзия асарлар халкъланы тюрлю-тюрлю девюрдердеги ругъ байлыгъын сезмеге кемеке эте

Ватанны гезеллигин, игитликни, къоччакълыкъны, адамлыкъны, тюзлюкню макътайгъан поэзия асарлар яшланы яхшы, гьакъыллы ойлагъа ес эте. Оларда асыл гьислени уята, Ватанны герти уланлары болмагъа кемеке эте. Шо саялы да поэзия асарланы уйренив яшлагъа гьалиги девюрде тарыкълы кюйде тарбиялавда поэзия асарланы уллу агъамияты бар.

Эгер поэзия асар нечакъы таъсирли язылгъан буса да, муаллим ону яшланы жанына сингдирип билмесе, яшлар ондан леззет алмакъ муратда, муаллим дарсда асувлу къайдаланы къолламаса, гечилген асарны яшлар учун бир агъамияты да болмай. Шолай болгъан сонг асарны чебер маънасы аслу тергевню бакъдырма герек бола. Эгер охулгъан асарны чеберлик янына тергев берилмей къалса, охулагъан

шиъруда гезелликни гъис этмесе, яш яшавдагъы гёзелликни де гёрме уйренмей.

Охув йылны башында муаллим иш планларын класлагъа, сагъатлагъа гёре тизегенде, Йырчы Къзакъны яратывчулугъун гечме берилген сагъатланы уьстюнде алданокъ ойлашма герек. Гъалиги программалагъа гёре муаллимге охув материалланы уьстюнде яратывчукъ къайдада ишлемеге генг ихтиярлар берилген.

Къумукъланы тенги екъ шаири Й. Къзакъны гъакъында бизин шаирлерибиз хыйлы асарлар язгъан. Дарсны барышында муаллим шолардан эпиграфлар онгарып, ону сыйын, огъар этилеген гъюрметни артдырма къаст этме герек. Мисал учун, Гъ. Анвар шаирибизге багъышлап шулай язгъан:

*Къзакъ десе, таллыкъда тав гёремен,
Къарагъайлы тюзге чыкъгъан салкъыны.
Къумукъну мен олсуз тилкъав гёремен,
Тили де о, юреги де халкъымны.*

Йырчы Къзакъны яратывчулугъуна тергев бермеген, чеберлигини гъайран дюнъясына гирмеген бир къумукъ шаир де ёкъ. Оланы къайсы да Й. Къзакъгъа багъышлап шиърулар язгъан.

Йырчы Къзакъ – девюр чыракъ, деврен булакъ,
Йылдан цылгъа йыры ювукъ, оьзю йыракъ.
Теренине сайлыкъ эте сёз макътав.
Къабуру ёкъ, сыны бизге Асхартав!
(Аткъай)
Сыналгъанлар арасында кёркюбюз
Сыйлы тёрге сыйлап илген бёркюбюз
Къзакъ бизин къанлы чыкъгъан хатабыз,
Къзакъ бизин къумукъ деген атабыз.
(А.Акъаев)

Эсибизни къоймай бизин ютмагъа,
Эс тапдырып энни эси ёкълагъа,
Къзакъ бугюн къалгъан йимик токътагъан
Къумугъума атылагъан отлагъа...

(М. Атабаев)

Гъайт, Къзагъым, къатты эркек болгъансан,

Авзунга ат тепсе, агъ айтмасдай,

Авзунг сени ёрмеп тигип къойса да,

Авзунгдан бир чыкъгъан сёзден къайтмасдай. (А. Жачаев)

Й. Къзакъны яратывчулугъана янгыз шаирлер багъа бермеген, ону гъакъында М.-С. Ягъияев драма, язывчу И. Керимов, Р. Фатуев романлар язгъанлар. Пагъмулу режиссер Осман Ибрагъимов Й. Къзакъгъа бир нече пьесалар салгъан, Наби Дагъиров макъамын язып, шону кюрчюсюнде операны либреттасын онгаргъан, Дагъыстан опера ва балет театрда эсгерилген операны режиссёр гъисапда салгъан.

Оърде эсгерилип гетген чакъы янгы материалны къуршап, дарсны къужурлу оьтгерме, яда буса ачыкъ дарс оьтгермеге ярай. Алдынгъы йырлагъа яшланы ювукъ этип, ачыкъ байрам дарс, яда буса эделик ахшам оьтгерме имканлыкъ бериле. Дарсланы оьтгеривде къумукъланы халкъ хорларын чакъырма, охувчулагъа къомуз чертип, согъулагъан макъамын эшитме шартлар ачыла.

Айрыча алгъанда, айрокъда Й. Къзакъны асарларыны «Гетгенибиз гёкша марал гюз эди, «Не билейим, юз дынкъы бар ханланы» уьстюнде айрыча токътама бажарыла. Яшлар 5 класдан тутуп, Й. Къзакъны гъакъында таныш болгъан, ону аслу бёлюклерин ва биринчи йырын гёнгюнден охуйлар, оьрдеги класлагъа чыгъа туруп шаирни яшав гъалы генглеше ва теренлеше. Й. Къзакъны яшав ёлун ва ону асарларын гечивде муаллимни башчылыгъы булан тюрлю ахтарыв ишлер оьтгерме ва докладлар язмагъа гъазирлик гёрме башлама герек. Ахтарыв ишни оьтгеривде илму-практика конференцияларда ортакъчылыкъ этме, бизин алимлер булан ёлугъувлар оьтгерметарыкълы. Оланы авзундан охувчулар хыйлы янгылыкълар билме бола. Булай ишлер Й. Къзакъны яшавун ва яратывчулукъ ёлун терен ахтарывда уллу кёмек.

Й. Къзакъны яшав гьалы оърдеги класлагъа гёче туруп ялкъып турардай бир гьалдагъы биографиясы булан таманланып къалмай, оърде эсгериген йимик къошум адабиятны къоллап дасрны къужурлу къурма къаст этме герек. Яшлагъа йылдан-йылгъа шаирни яшаву гъакъда англавлары генглеше, ону яшавуну башгъа гьалларын къуршап лакъырлашыв юрютме тийишли.

Айры методистлер лирикалы шиъруланы маънасына тюшонмек учун ону янгыз чебер охуп къойма ярай деген ойгъа геле, Й. Къзакъны поэзиясындан гъакъында ону асарларын бир башлап теренден анализ этип, сонг чебер охувгъа гёчме тийишли. Чебер охувну янгыз тавушу булан гёрсетип къоймакълыкъ аз эте, азылышы булан айтылышыны арасындагъы башгъалыкъланы ачыкъ этип, тюз охума ва охувчулардан талап этме герек. Й. Къзакъны асарларын муаллим объю уьлгю гъисапда, охувчуланы тергевюн шо замангъы къыйынлы яшавну гючлю суратлайгъан образ сёзлеге бакъдырып охума тийишли.

Эсгерилген асарларында хыйлы эсгиленген сёз ёлугъа, олай болгъанда нечакъы муаллим ону чебер охуп къойгъан буланда, англашылмайгъан сёзлини аян этмей туруп, яшлагъа ону маънасына тюшонме ва англамагъа бек четип.

Й. Къзакъгъа багъышлангъан дарсны оьтгеривде, айрокъда гъалиги заман талапларына байлавлу болуп заочный экскурсиялар оланы дарсгъа къуршай, иштагълыгъын артдыра, мисал учун, оърде эсгерип гетген гьалланы интерактивный доскада гёрсетме имканлыкъ бериле:

1 слайд.

Й. Къзакъны портрети. Огъар гёре лакъырлашыв, бу иште болгъан чакъы охувчуланы къуршама къаст этмек. Арагъа шулай соравлар чыгъа:

– Суратда кимни портретин гёресиз? Ону гъакъында не айтма боласыз?

– Ону не йимик асарлары булан танышсыз? (билегенлерине гёнгюнден айтдырма ярай).

– Асарларына аслу тематикасыны гъакъында не айтма боласыз?

– Аслу гъалда олар негер багъышлангъан?

– Къазакъны яратывчулугъу нече аслу бёлюкге бёлюне?

2 слайд. Ону тувуп, яшавун оьтгерген ерлер, Шавхал-Къаланы Темирхан-шураны суратлары:

– Ону тувгъан ерини гъакъында не билесиз?

– Суртда гёрсетилген къала кимники болгъан?

– Къазакъ тувуп, оьсген девюрню гъакъындан не айтма боласыз?

– Алдынгъы Темир-Хан шурагъа гъали недей?

3 слайд.

Й. Къазакъны эделигини алдында чыкыгъан къумукъ шаирлени ва алимлени суратлары, ону яшав гъалына, яратывчулугъуна байлавлу тахча къурув (Мисал учун, Анвар Гъажиевни, Аتكъайны, Акъай Акъаевни шиърулары ва ш.б.).

Йырчы Къазакъ атын биринчилей арагъа чыгъаргъан адам, ону инамлы ювугъу, къалам къурдашы Магъаммат-Апенди Османов, ону портрети.

4 слайд.

Й. Къазакъны тюзсюзлюкню, о замангъы бырыкъ-сырыкъны аян этивде лап гючлю чыкыгъан ону савуту – къомуз, ону ери, маънасы. Аста таза къумукъ чертип согъулагъан йырны тавушу.

Оьрде эсгерилген ишлер охувчуланы дарсны яхшы англама кёмек этегенинден къайры, оланы тезги къумукъланы ругъуна, яшав гъалына, девюрге ювукъ этме кемек этежек.

Эсгерилген асарлар, эсги яшавну кыйынлыкларыны тюрлю янларын гёрсете туруп, бири-бирин толтура ва охувчуларыбызны эсги яшавну гьакьындагьы билимлерин теренлеше..

Й. Къазакъны чеберлигин яратгъан аслу себеп - къумукъланы шо замангьы яшаву. Къазакъ Дагъыстанны инг де толкъунлу гюнлеринде яшагъан. Ол янгы къумукъ адабиятны кюрчюсюн салгъанларындан биринчиси гьисаплана. Къагърулу кьысматы болса да, не кыйынлыклагъа тюшюп гетсе де, озю тутгъан халкъчылыкъ ёлундан тайышмагъан. Дагъыстан поэзияны оър даражагъа гётерген Йырчы Къазакъ Дагъыстан поэзиясыны Прометей деп айтма ярай. Къазакъ да Прометей йимик халкъын, инсанлыкъны суйген ва бир де олагъа инанывун тас этмей яшагъан. Яшлар Къазакъны оьмюрюнде школалар болмагъанны, адамлар ярлылыкъда ачлыкъда яшагъанны англатма герек. Бу иш яшны чагъына гёре тынч англашылагъан кюйде хабарлана..

19 асру яшлагъа арек, шо саялы дарсны аслу мурады болуп, ону чомарт пагъмусуна тюшондюрге къаст этмек, ва охувчулагъа 19 асруну шаирлери пача гьукуматны заманында тюзсюзлюкге разилешмей, тенг, ва эркин загъмат гьасаретликни суратлагъанын ачыкъдан айтмакъ.

Ону яшав ва яратывчулукъгъу ёлу гьакъда Ибрагим Керимов «Йырчы Къазакъ», Салав Алиев «Йырчы Къазакъны яшав ва яратывчулукъ ёлу», «Орта юз йылларда къумукъ адабият», Забит Акаков «Биринчилей» деген китапларында да, Къадыр Абдуллатипов «XIX-нчу асруда къумукъ адабиятда реализмни тарихи формаларыны амалгъа геливю» деген китабында, «Йырчы Къазакъны поэзиясында герти типлени оьсювю ва амалгъа геливю» деген макъаласы», А.

Салаватов 1940-нчи йыл «Чечеклер» деген китапда ерлешдирген «Йырчы Къазакъ» деген очерки булан генг кюйде арагъа чыкъды.²⁰

Шо китапланы бирисине С.Токъболатов, экинчисине Изамит Асеков баш сёз язгъанлар. Къазакъ 150 йыл битегенликге байлавлу болуп «Заман гелер» деген китабы да басылып чыкъды шо китап бирдагъы да толумлашдырып чыгъарылды.

Къумукъ муаллимлеге уллу хазна Алимпаша Салаватовну «Йырчы Къазакъ» деген макъаласы «Чечеклер» деген альманахта чыкъгъан, Алиев Салав М. «Заман гелер», Р.Фатуевни (роман) «Йырчы Къазакъ», Къ.Ю. Абдуллатиповну, С. Акъбиевни 170 – йыллыгъына чыкъгъан макъалалары. Булар бары да тенги ёкъ байлыкъ.

Й. Къазакъны шиърусун охугъанча алда, ону яшлыгъы нечик гетгенни, дагъыстанлыланы алдагъы яшаву гъакъда ва олар янгы яшавну нечик гёзден сезегенни, шолай неге болгъанны гъакъында муаллим хабарлай туруп, о замангъы адамланы кыйынлы яшавуну себеплерин арагъа чыгъарма герек ва яшланы оюн девюрге тюз къарамакъны гъайын этме герек.

Танывлу рус критик В.Г. Белинский адабиятны оьсюв ёлларына багъышлап шулай деп язгъан, «Поэзия бирден-эки тувмай, гъар бир жанлы зат йимик, тарихи ёл булан оьсе». Чебер адабиятта шолай оьсе туруп, тюрлю-тюрлю девюрледе яшавгъв кыйышывлу, халкъланы гъалын-гюнюн суратлайгъан асарлар ярата.²¹

Гъар адабиятны сёз усталары алдынгъы шаирлени яратывчулукъ сынавундан пайдалангъанлыкъ белгили. Гъар девюрню адабияты оьзюнден алдагъы адабиятны уьстюнлюклерин тершевге алып оьсе, тек оьзге яшав маълуматдан ясала. Язывчулар темаланы ва образланы оьз девюрюню яшавундан алалар.

²⁰ Султанов К. «Къумукъланы адабияты». Махачкала, 1964 й. Бет 45-47.

²¹ А.-К. Юсупович, Шабаева Л.А.-К. Средневековая литература кумыков. Махачкала, 2010

Инкылапдан алдан берли бизин анадаш адабиятда бар ярыкъландырывчу ойлар халкъны насиби саялы юрюлеген ябушувда биригип гючленген. Ондан берли бизин адабиятда ер тутгъан гертиликни, романтизмни ва авуз яратвчулукъны мердешлери, чеберлик хазнасы янгы совет адабиятны тувулуна таъсир этген. Программаны бу бёлюгюнде ерлешген шаирлени гъакъында айта туруп А. Сулеймановну, Аткайны, А. Гъажиевни, К. Султановну, К. Абуковну ва дагъыстан халкъланы адабиятларында М. Шамхаловну Р. Гъамзатовну ва. ш. б эсгерме болабыз. Белгили кюйде, давну бютюн совет адабиятны агъымын алышдырып, ону оъжетли душманларындан уъст болув учун ябушувну борчларына табиъ этген. Ватан давну йылларында къумукъ поэзияны оъсювюнде аслу гъалда, дёрт агъым бола; биринчиси – душман булан ябушувгъа бютюн халкъны чыгъарагъан йырлар; экинчиси – совет адамланы фронтдагъы ва тылдагъы игитликлерин суратлайгъан йырлар; дёртюнчюсю – душманны жиргенч юзюн ачып береген ва мысгъыллайгъан сатира формада язылгъан йырлар. Шо уллу къоркъунч тувулунгъан гюнлерде бизин язывчуланы бирлери (А. Сулейманов, И. Керимов, А. Салаватов ва.ш.б.) давгъа гете ва дав темагъа багъышлап уллу асарлар ярата. Давгъа гетмей къалгъан язывчуларыбызны (Къ. Алини, Н. Ханмурзаевни, А. Гъажиевни) патриотлукъ идеялар мекенли ерни тута. 7-нчи класны программасында дав темагъа багъышлап язгъанлардан А. Сулеймановну «Днепрни игити» ва дагъыстан адабиятларында Р. Гъамзатовну савлай дюньягъа белгили деген шиъруларыэсгерме болабыз. Шо йылларда оъсюп гетген шаирлени арасында клас ябушувну, охувну, билимни, къатынланы азат этивюн темалары булан янаша Т. Бийболатовну, Б. Астемировну, А. Гъажиевни поэзиясында табиатгъа байлавлу, ону гёзеллигин сездиреген йимик шиърулары аслу ер тута.

Программагъа байлавлу болуп, 7-нчи класны программасына Й. Къзакъны «Гетгенибиз гёкша марал гюз эди» ва «Не билейим юз дынкъы бар ханланы» деген лирика асарлары берилген. Оърде де эсгерилген кюйде Й. Къзакъны яратывчулугъу ону яшагъан девюрю булан бек сыкълыкъда. Муаллимге девюрю гъакъда, ону яшавунда ёлукъгъан четимликлер, Сибирге йиберме не себеп болгъанлыгъы гъакъда, Россияны, Дагъыстанны тарихи гъалы, о замангъы клас аралыкъларыны ва оьжетликлени гюзгюде йимик гёрсетилгенлиги, Сибирден сонг ата юртуна къайтарман дейген умуту гъакъда хабарлайбыз. Узакъ къалмай оьзюню герти душманын яхшы таныгъан Й.Къзакъ, оланы «юз дынкъы» барны билген ва олагъа къаршы тартынмай йырлар чыгъаргъан. Бу йырларда терен маъна ажайып арив, инче форма булан берилген. Шу йырланы гечегенде сёзлюк ишни бек агъамиятлы кютме герек. Йырланы маънасын ачыкъ этивде масала, «Не билейим юз дынкъы бар ханланы» деген поэма къайдада язылгъан йырында Герменчик не ер экенни, гюрен – атлар, маллар гийирилеген, бегилген ер экенин, дувансыз сёз - судсуз, законсуз сёз, ашналары – кёп суйгенлери. Бу йырда Къзакъ шавхалгъа оьпкелев эте: сёз берип, азат этмегенлиги саялы, Шавхаллар экиюзлю экенлигин, оланы рагъмусузлугъун, зулмучусун бек усталыкъ булан гёрсетген. Йырны Къзакъ Сибирге барагъанда язгъанлыгъын булай сатырлар исбатлай:

Гъисабы ёкъ биз юрюген ёлланы,
 Башыбыздан гетген къыйын гъалланы,
 Тюз авлакъны къынгыр этип гёрсете.
 Не билейим юз дынкъы бар ханланы.
 Аристангъа азат берген эл экен,
 Азаплар чекдик, сув да ичдик.
 Агъувлар чайнап ув да ичдик.
 Агъувлар аччы, ув гючлю,
 Артылып гюнлер гетди гъёкюнчлю.

«Гетгенибиз гёкша марал гюз эди» деген йырны чебер охуп, шулай сёзлени ва жумлаланы уьстюнде ишленсе яхшы болур.

Гёкша марал гюз эди – гюзню лап кьызгьын вакьтиси, табиат лап бай емишли, кьумлу, тюрлю тюслер, ийислер булан;

Боз топуракъ болжал тутгъан ер – оьлгенде гёмюлеген ер;

Чер булан чер – кьара кьайгьы деген маънада;

Салагъ – жумагюнню тюшнамазгъа чакьырагъан вакьтиси;

Деврен кьалгъан тёрюне – оьзю гетип бош кьалгъан деген маънада.

Гёзлеринден бюлдюр – бюлдюр яш сала – языгьы гелип, гёзьяш тёгюп йылай;

Терени мол – бек терен;

Асхарланы кьыйын – тынчы тенгдир – асхарлар, мунда оьзденлер, оьктем уланлар, асхарлагъа бир кьыйын, бир тынч болуп, чыдамлы болма герек деген маънада;

Атолу ат юреги генгдир деп – атолу тенг ихтиярлы, абурлу, сыйлы адам. *Ону юреги генгдир*, атны юреги йимик оьктемдир, уллудур;

Мендир – мендир мен де бар – нече де кьайпанмайгъан, оьктем адам мен де барман.;

Берен кьалгьыр дюнья – хужу кьалгьыр, тюз кьурулмагъан дюнья;

Шабагъатлы гюн – шатлы гюн.

Тетрадларына яздырып, сёзлени, жумлаланы эсинде сакълама кёмек этме герек. Охувчулар шиъруну чебер охугъан сонг, яшлар булан шулай иш этме ярай: «Гетенибиз гёкша марал гюз эди» деген шиъруну биз нече бёлюкге бёлюп болабыз..

1. Сибирге сургюн этилмеге себеп.
2. Й.Къазакъ булан Атабай Сибирге ёлда.
3. Этген ишине гьёкюнчю.
4. Шавхалны келпетин ачыкъ этив.

Артагъы гесекни булай сатырлар исбатлай.

– Языкъланы яшлай башын тас этип,
Йибермеге шавхал бийим уста бар.

Муаллим Й. Къзакъны гъакъында айтгъан къошум материалдан сонг, беклкшдиригъ къайдада викторина оюн оьтгерме ярай:

– Шаирни Сибирге барагъан ёлун суратлайгъан шиърусуну атын айтыгъыз?

– Й. Къзакъны шъруларын биринчи басмадан чыгъаргъан адам?

– Й. Къзакъ къайсы белгили адамлар булан къурдашыкъ юрютген?

– Й. Къзакъ арт йылларда къайсы юртда яшагъан?

– Й. Къзакъгъа къумукъ шаирлер багъышлап язгъан шиъруланы билесиз? (Гёнгюнден айтыгъыз).

– Й. Къзакъгъа бвгъышланып язгъан къайсы асарланы билесиз? ва ш. б.

– Къзакъны йырларында кеп ёлугъагъан созукъ авазланы ва тутукъ такрарлавуна нечик айтыла?

Й. Къзакъны яратывчулугъу булан янаша, ону пагъмусуна къыйышывлу, ону йимик къомуз да чертип арив йырлап да билеген Къоччакъай Жамалдин 1879 йылда Яхсайда тувгъан. Къумукъ адабиятны тарихинде болгъан инг де пагъмулу ва къужурлу шаирлени бириси. Ону асарларыны тематикасы инкъылапчы-демократ ругъда яратылгъан адабиятны къалиплерине толу кюйде гелише. Къоччакъай Жамалдинни асарлары гечсуб табулгъан, шону учун да ону поэзиясы бизин ахтарывчуларыбызны аз тартгъан. Биринчилей ону поэзиясына пагъмулу шаирибиз Магъаммат Атабаев тергев берген. Гъалиге ерли де Къ. Жамалдинни асарлары толу кюйде жыйылмагъан. Асарларыны кёбюсю кюлкюлю-масхара къайдада яратылгъан. Къоччакъай Жамалдинни яшавну теренден, гертиликни мердешлерине мекенли бойсынып яратылгъан къужурлу поэмаларында гертилик суратлана. Олар чебер къайдада яратылгъан мекенли чебер асарлар буса да, оларда

суратланагъан яшавда герти болгъан агъвалатланы суратлай. Къоччакъай Жамалутдтнни «Оълюп тирилген кююм» деген гёрсетилген поэмасышаирни туснакъда къачып, инкъылыпчыланы тапшурувун кюте туруп, эрмени паспорту булан Харьковдан Бакюге гелген ва ондан ата юртуна къайтгъан кюю суратлана. Бу асарда шаир тюрлю миллетлени вакиллерини арасында инкъылап ёлунда тувулунгъан дослукъну суратлай. Надзиратель болуп ишлейген бир эрмени бугъар кёмек этме башлай. Заманы битегенде оълюп къалгъан эрменни паспорту булан, Къоччакъай оылген деп гъакимлеге де, уьюндегилеге де билдирип, ювугъу муну туснакъдан чыгъарып йибере. Узакъ ёлунда Къоччакъай кёп тюрлю четимликлеге къаршы бола

...Мунда экинчи билдим,
 Мен Жамалдин оылгенни,
 Жагъ Къоччакъай Жамалдин
 Харьковда гёмюлгенни.
 Юртда да яслар этип,
 Сын салгъанны ягъада...
 Оъзюме оъзюм алгъам
 Этме тюшдю магъа да:...

Бу оылген деп хабар етишгенде уьюндегилер ясын этгенлер, ёл ягъада сынын орнатгъанлар.

... Гъали гавур ятасан
 Харьковда къара ерде,
 Сен оылген деп, жан досунг
 Мажитге барып, эрге.
 Итлеринг къалгъан улав,
 Абзарынг къалгъан улав.
 Юзюм тарлавларынгны
 Есси болгъан Абулав...

Гелешмиси буса къурдашына эрге бара, юзюм бавун ятлар елей. Ахырынчы дёрткюллюкде ачыкъдан ачыкъ кюйде обзюню къурч хыяллары яшавгъа чыкъмай къалгъанын поэмада уста суратлай.

...Муна шулай Жамалдин

Охуп объюне ясын,
«Патигъа» эте туруп
Гёрме баргъан анасын.

Шаирни поэзиясыны объеги болуп социал болуп, социал темалар ва социал масъаларлар токътай ва шолар булан бирче халкъны эркинлиги учун юрюлеген ябушувну темасы.

Яшланы Къ. Жамалдинни яшав ва яратывчлукъ гъалыны гъакъында доклад къурма ва ону якълама иш буюрма ярай. Бу иште оърде эсгерилип айтылгъан кюйде Къ. Жамалдинни биографиясы арагъа аз чыкъгъанлыгъын эсгерип, муаллимни башчылыгъы булан школаны китаханасындан 1980-1986 йыларда чыкъгъан «Дослукъ» альманахны бетлеринде Магъаммат Атабаевни макъалаларын ва Абдуллатипов А.-Къ. Юсуповични «Уъч шаир» деген китабын къоллама ярай.²²

М. Османов, Н. Батырмурзаев, М. Алибеков булан янаша А. Акаевни яратывчулугъу ярыкъландырывчу идеяланы узатгъан шаирлерибизден санала. Абусупиян Акаев халкъын къарангылыкъдан, билимсизликден чыгъармакъны: «Халкъны акъсайгъан аягъына таяв болмакъ» айтып адамгъа лап тарыкъ духовный ашын оьсдюрге гъайын этген.

Абусупьян Акаев Тёбенкъазаныш юртну къадиси Арсланбеков Акайны агълюсюнде тувгъан. Атасы Акай да оьз заманында англавлу адам болгъан, ол язып сакълагъанны саялы бизге Йырчы Къзакъны хыйлы йырлары тас болмай етишген. Абусупьян охуп, ата юртунда мактапны, мадрасаны битдирген сонг, оьз девюрюню белгили алими Гъараканлы Сайитни янында бир нече йыл охугъан. Сонг Къзан шагъарда охугъан ва оьз заманына гёре терен билим алгъан. Ондан сонг да оьзбашына охуп, инг де уллу алимликге чыкъгъан. Язывчу,

²² Абдуллатипов А.-К. Ю. «Уъч шаир» Магъачкъала, 2004. Бет –146-147.

шаир, китап чыгъарывчу, фольклор ва адабият асрларын жыйывчу, ярыкъландырывчу гысапда Татарсандан, Кърымда, Темиркъазыкъ Кавказда белгили болгъан. Муаллим, методист 1903–нчю йылда Тёбенкъазанышда биринчилей дюнъя илмуланы охуйгъан мактап ачгъан, онда дарс берген. Дюнъяда айтылгъан поэмаланы, хабарланы, ёммакъланы ва озге тиллерден къумукъ тилге таржума этген. Шо йылларда А. Акаевни динге бакъгъан «Сафинатун наджат» деген китабы чыкъгъан, озю ол динге бек бакъгъан ва гъар бир ишин дин булан байлап тюз ёлларда юрюйгенлерден болгъан. Китапда толумлу кюйде бусурман адам кютме борчлу намаз, ураза, гъаж гъакъда айтыла, къысгъаракъ пайхамарланы яшав ёллары да берилген.²³ Шаирни янгыз адабиятдан къайры да тарихден, географиядан, гысапдан терен англаву болгъан.

Оърде эсгерип гетген шаирлерибиз яшагъан девюрюн суратлап язгъан буса, А. Акаев асарларыны аслу мурады халкъны къарангылыкъдан чыгъармакъны къастында. Янгы программагъа къошулгъан А. Акаевни «Къылыкъ китабы» яшланы тарбиялавда болмаса ярамайгъан асарланы бири. 7-нчи класны хрестоматиясында «Къылыкъ китап» къысгъартылып бериле. Бу теманы айланасында муаллим хыйлы материал жыйма бажаражакъ, къумукъланы айтыла гелген асыл, озден хасиятларыны, маданиятыны гъакъында, оланы дагъыстанда айрыча гёрмеклигини гъакъында сёйлеме эркин ёл ачыла.

Гъар миллетни яшавунда, ону ругъ якъдан озсювюнде тюпден, кюрчюсюнден болагъан ва асруланы боюнда унутулмайгъан эсделиклер, агъвалатлар, адамлар да бар. Олар, шо мили маданиятыны дазуларындан чыгъып, дюнъя агъамияты булангъы агъвалатдагъа айлана.

²³ Султанмуратов А.М. Публицистика Абусуфьяна Акаева: Проблематика художественные особенности. Махачкала, 2009. С.– 36.

Бизин дагъыстанны тарихинде белгили ярыкъландырывчу шолай агъвалатлардан бириси.

Абусупиян Акаевден алдагъыланы, гъалиги ва гележек насулар булан тенглешдиргенде де Абусупиянны яшавундагъы халкъ саялы этген къуллукълары кѐп миллетли Дагъыстан ва Кавказ адабиятыны макътавлу тарихине беллиги. Ол халкъгъа терен ойчу, машгъур шаи, алим, ярыкъландырывчу ва моюмайгъан ва талмайгъан жамият чалышывчусу гъисапда танывлу. Ол озюнден сонгу варисликге озю язгъанлары ыа ва башгъа тилген гѐчюргенлери булан 40-дан да артыкъ китап къоюп гетген.

Академик Андрей Кононов Абусупиянны гъакъында айта туруп, булай язгъан: «Абусупиян шаир, публицист, педогог, китап чыгъарывчу гъисапда айрыча белгили». Андрей Кононовну Абусупиянгъа педагог деп атыгъан сѐзлери «Мактапгъа, бар мактапгъа», «Къызъяшланы тилинден бир шикаят», «Ананы тилинден балагъа» ва озге асарлары арив исбатлай. Абусупиянны барыда дегенлей асарлары яракълындывчу, деемек адам нечик тарбиялы болма герек деген ой булан язылгъан. Абусупиянны «Яшлагъа насигъалы тюрк» деген шиърусунда тарбия гъакъда булай айта:

Гъар бир затдан илму сыйлыдыр, амма
Сыйсызлыкъны атын гъеч бирде алма,
Бир заман безенип, мыйыгъынг бурма,
Даим опуракъны гъайында турма.

Бу сатырлардан, ачыкъдан бюгюнлеге къыйышывлусун гъис этебиз: «Къолдан чыкъгъан зат гъеч дагъы къайтмас». Шогъар гѐре ол булай насигъат берген:

Пайдасыз бош заман гетмесин, вѐре,
Билмейгенг артдыр пагъмунга гѐре
Алтындан сыйлы бир гъар сагъатынгны
Бир сагъатынг гетсе, пайдасыз ългъа,

Минг алтын берсенг де, гелмежек кьолгъа.

А. Акаев китапда бусурман ожакъда тувгъан, гьар бир адам уьйде ва кьырда, межитни ичинде ва тюрлю идараларда, адам арада озюн нечик тутма тюшегенликни, санларына-чархына нечик кьуллукъ этме, гьар бир затгъа нечик янашма герекликни гьакъында гьакъында, алив англашылагъан тил булан, сабур-саламат кюйде хабарлай. Гьар айтагъан сёзюн автор гьадислер, кьуран-аянлар яда айтывлар гелтирип исбатлай ва оланы маъналарын чечип тасдыкълай. Мисал учун, айтылардан: «Кёп сёзню азы яхшы, аз сёзню – озю яхшы», «Айтылгъан сёз – атылгъан окъ», «Яхшы сёз йыланны ининден чыгъарыр», «Оьктемликни артындан кьыдырып юрюр хорлукъ», «Ишлемеген тишлемес», «Ялгъанчыны гертисине де инам ёкъ» ва ш. б.

«Къылыкъ китапдан» яшлар янгыз яхшы хасиятлагъа ва тарбиялы болуп къалмакъдан кьайры, гьалиги заманда арадан тайып яда унутулуп барагъан бырындан къалгъан тизив-тизив пешелени, ёрукъланы, алив-асил тарбиялыкъны кьайдалары-кюйлери мисаллар булан гёрсетиле. Уьйренип къалгъандан кюйде къылыкъ ягъындан чыкьгъан къазакн къазан китапланы бири туржума этип чыкьгъан ва ярыкъландырывчу темалагъа багъышлангъан гёрмекли китап гьисаплана. Тарбиялыкъ шаирибиз язагъан кюйде янгыз гьакъыллы сёйлевде тюгюл, озюн гьар бир мажлисте, уьйде гьар якъдан тутуп бажарагъанлыкъ, мисал учун, «Кьоллар» деген бёлюкде: «...Сёйлейгенде кьолларын булгъап яда бармакъларын силкип сёйлемк де, жыйылгъан халкъны бирисин бармагъы булан тюртюп яда кьолу булан ишара этип гёрсетмек де, уллу гишилени янында кьолу булан ишара этип гёрсетмек де, уллу гишилени янында бармакъларын столгъа яда шанжалгъа къагъып ойнатмакъда, озюнден уллу гишини янында кьолларын кисесине сугъуп турмакъ да, театр йимик мажлислерде кьолун ягъына тиреп турмакъ да; гьар гёрген затны, гёрмек булан

бютюнлюк этмей, кьо́лу булан тутуп къарамакъ да; кьо́лларын кирли, тырнакъларын оьсдюрюп сакъламакъ да: кьо́лу нас затгъа тийген сонг, жувмай туруп гишини кьо́лун алмакъ да – эдепге халиф гелеген эрши затлар... »²⁴. Бу дарсны айланасында гётерилген масъалалгъа байлавлу болуп муаллимге теманы айланасында тюрлю-тюрлю языв ишлер оьтгерме имканлыкълар ачыла. Мисал учун, шаирни яратывчлугъуна байлавлу докладлар (докладларында ону яратывчулугъуна багъа берген алимлени макъалаларын, илму-ахтарыв ишлерин кьо́ллама ярай), сочинение язма, тюрлю темалагъа лакъырлашыв кьурма, ону гъакъында язылгъан илму ишлени.

Бажарывлу педагог гъисапда ону белгили асарларындан бириси «Къылыкъ китап». Къылыкъ китапны:

1. Адамны санлары гъакъда. Тазалыкъ.
2. Гьюрмет. Барышмакъ. Кёмеклешмек. Тюзлюк. Чомартлыкъ.
3. Ачыкъ юзлюк. Татли сёзлю болмакъ. Оьктемлик.
4. Билимсизлик. Ялагъайлыкъ.
5. Къоркъачлыкъ. Экиюзлюк. Гюнчулюк.
6. Ялгъан. Макюрчулюк. Гьиллачылыкъ.

Бу бёлюклени уьстюнде ишлейгенде муаллим яшавдан айрыча, абстрактна юрютме ярамай. Шолай абстрак ишден бир пайда да болмас. Шо саялы муаллимлени яшавдан алынгъан мисаллары да болма герек.

Мисал учун, тарыкъсыз, umpагъатсыз ёммакъ согъуп, оьзлени сёзюню тазалыгъын сакъламай, ана тилине тергев бермейген охувчулагъа гёре. Гъажатсыз ерде тилине орус сёзлер кьошуп сёйлейген адамланы, мисалгъа гелтирип. (40бет).

Санларыны тазалыгъыны тергев бермей. Кьо́ллары нас. Тырнакъларын заманында гесмей. (41 бет).

²⁴ Оразаев Гь. «Къылыкъ китап». Махачкала, 1992й. Бе– 22-23.

Ёлда уллагъа гъюрмет этмейгенле, олагъа машин транспортда ер бермейгенлени миссаларындан. Эсгерилген мисалланы муаллим яшавдан минглер гелтирме бола. Иш шолай ѳтгерилмесе натижа гелтирмежек.

Муаллимни гъар сёзю инамлы ва жанлы болма тйишли, асарда яшлагъа маънасы англашылмай къалгъан бир сёзде къалма ярамас. Мисал учун, асарны атындан башласа дурус болмас «**КЪЫЛЫКЪ**», **КЪЫЛ** – тамур, – **ЫКЪ** къошумча. Къыл деген таумр тюрк тамурдан геле, къылмакъ, «этмек», тюз ишлени демек бола.

Оърде эсгерилип айтып гетген кюйде, «Къылыкъ китапда» айтылгъан яхшы къылыкъгъа байлавлу ишлени янгыз сёз булан айтып, демек янгыз охуп къойгъан булан иш этилинди, дарсны алдына салгъан мурадыма этдим деп айтмакълыгъ бир де маъналы дарс болмайгъанын мауллим эсинде сакълар; яхшы къылыкълар ѳзгюнден болмай, олар яшавдан алгъан мисаллар булан исбатланмаса. Муаллим асарны гъар бёлюгюн охуп, мисаллар булан исбатлагъан сонг, къылкъ теманы айланасында хабар къуруп, къылкъсызлыкъ недир, къылыкълы адам нечик адамны нечик адамдыр деген сорвларына охувчулар жавапларын алгъан сонг, охувчу яшлар булан эки тапкъыргъа яхшы ва яман къылыкълар деп баш салып, толтурма берме тийишли, охувчулагъа дарсны гъасиллерин чыгъарыда сёз берилме ва олар тапкъырларында не язгъанны охуйлар.

А. Акаевни «Къылыкъ китап» дарсына байлавлу болуп Б. Магъамматовну «Оъртен» деген шиърусунда эпиграф этип алма ярай, сатырлар шаирни ѳтгерген ва къыйынлы яшавун гёз алдынга гелтирердей атив язылгъан.

...Оъртен ягъын уятып
Ачгъанлы эки гёзюм
Китапларынг ялламай

Оъзюм яллайман, оъзюм!

Бетавулдан къарасанг
Къанат тюбюнде къышны,
Гъар къалкъысы – бир китап
Къар басгъан Къазанышны....

Айтывлар:

«Алим адам – элни ярыкъ чырагъы»

«Оърлюк суюген кёп охур»

«Китап билимлени булагъы» (Айтывланы маънасын ачмакъ)

«Сабанчы», «Къызъяшланы тилинден бир шикаят», «Мактапгъа бар, макътапгъа»

Дарсны мурады: А Акъаевни яшав ва яратывчулукъ ёлу ва «Сабанчы деген» шиърусу булан таныш этмек.

Шиъруну маънасын ачмакъ яшланы ишге, загъматгъа, илмугъа гъасиретлигин артырмакъ.

Дарсны барышында къолланагъан алатлар: А. Акаевни сураты, шаирни язгъан китапларыны тахчасы, Б. Магъматовну сёзлери дарсда эпиграф къайда да къоллана, «Али мадам – элни ярыкъ чырагъы», «Охумагъан томакъ балта йимик» деген айтывлар, охувчуланы китаплары ва сёзлюклери.

Янгы дарс муаллимни жанлы сёзюнден башлана. Янгы дарсны ача туруп муаллим, доскагъа шаирни суратын иле ва ону яшав гъаларыны гъакъында хабарлай. А. Акаев къумукъ халкъны гёрмекли шаири экенни ва къумукъ халкъ саялы хыйлы чалышгъанны айта туруп Б. Магъаматовну сёзлерине тергев бериле. Сонг да, яшав ёлун узата туруп, шаирни кёп китаплары бизге етишмегенни гъакъында да айтма тийишли. Бу ерде доскада язылгъан айтывгъа агъамият бериле, ону уьстюнде иш юрютюле.

Мисал учун, «Алим адам – элни ярыкъ чырагъы» деген айтывну сиз нечик англайсыз?

– Али мадам болмакъ учун, сиз не этме герекбиз?

– Сизге билим алма китаплар кимлер яза?

Яшланы жавапларын муаллим толумлашдыра.

Шолай къумукъ халкъны уллу алимлеринден гысапланагъан А. Акаевни шиърулары булан таныш болажакъбыз. Яшлар тетрадларына янгы теманы, сёзлюклерине буса доскадагъы къыйын сёзлени гёчюрюп яза.

Сёзлюк иш: Сабанчы, машгъур, гъам, хазна.

Къыйын сёзлени англатгъан сонг, муаллим шиъруну маънасын ювукъдан англатма гирише. Сонг шиъруну муаллим чебер охувундан башлай.

Шиъру сабанчыланы тилинден берилген. Шаир усталыкъ булан заманында тер тёкген адам, къышда парахат яшажагъын усталыкъ булан суратлай. Ол оъзю тутгъан касбу сююмлю иш экенни айта.

Язбашда ялкъмай, къарышып чалгъыма, орагъыма,
Къышым къатты гелсе де, гъеч гирмей къулагъыма.
Язда ишсиз бир табун оъктем болса да магъа,
Мени де къышны гюню гёнгюм кюлей олагъа.
Язда ялагъайлыкъдан салкъынгъа башын сугъуп,
Къыш гелсе ашсыз – оъксюз айланалар буюгъуп.

Касбудан азизлеге болмас айтагъан затым,

Болур олагъа мени он пайдан бир закатым.

Ахырынчы сатырларын охуй туруп, шаир усталыкъ булан эски къумукъ «**Арпа, тари аш экен, ачлыкъ гюню гелгенде алтын-гюнюш таш экен**» деген масалны къоллай: бир гъакъыллы сабанчы гъар йыл арпа, тари чача болгъан, ашлыкъны ашив жыйып сакълай болгъан. Бир бай гиши буса алтын-гюнюш жыя, тарыкъ болса, алтын-гюнюш берип, ашама зат алып болмайманмы дей болгъан, амма бир йыл къургъакълыкъ болуп ашама зат алып болмайгъан гъал тюшсе, сав

эл ачлыкъгъа тарый, гъатта алтын-гюмюш берип де ашама зат алып болмайгъан гъал тюше, шо заман о бай оърде берилген сёзлени айтгъан дейлер. Байлыкъгъа базгъан бай да, озюнден къайры биревгеде инанып яшама ярамайгъанны англагъан.

Сонг шиъруну маънасын ачмакъ муратда арагъа шулай соравлар чыкъма бола:

– Ашлыкъ йылны къайсы заманында чачыла, къачан жыйыла?

– Иш суймеген адамны ахары нечик бола. Эринчек адамгъа кыйышагъан не йимик айтыв билесиз. (Мисал учун: Ашамагъан тишлемес)

– Сиз айтгъан айтывлар шиърудагъы байгъа кыйышамы? ва.ш.б.

Дарсны мурады: А. Акаевни «Къызъшланы тилинден бир шикаят» деген шиърусу булан таныш этмек ва айтывлардан шиъруну чечивюнде яшларда билимли ва адилли болмакъны уйретмек.

Акаев бу шиърусун къызъяшланы тилинден язылгъан. А. Акаев яшагъан девюрде къызъяшланы охутуп авара болмагъан, шо гъал шаирни бек талчыкъдыра болгъан. А. Акаев озюню барыда асарларында марипатлыкъгъа, рагъмулукъгъа, тазалыкъгъа чакъыра. Эргиши, къызъяш болсун, къайсына да биринчилей гъар бир илмулардан англавлары болма герекни ачыкъдан айта.

Дарсда шулай айтывланы доскагъа язып яшлардан къайсы не англатагъанны устьюнде иш юрютме ярай.

«Оърлюк суйген кёп охур», «Китап билимлени булагъы».

Шиъруну анализ этивюнде, гъалиги яшавну гъаллары булан тенглешдирив юрютме ярай.

– Бизин заманда охумагъан адамлар ёлугъамы?

– Билим бизге неге тарыкъ?

– Гъали заманда къызъяшлагъа билим алмагъа ёл ачылгъанму?

– Эркин билим алма берилген заманларда яшёрюмлер ону нечик кьоллай?

Оьрде берилген айтывланы охувчулар булан маьналарын ачма кьаст этмек.

А. Акаевни «Мактапгъа бар, мактапгъа» деген шиърусун анализ эте туруп гечип гетген «Къызъяшланы тилинден бир шикаят» шиърусу булан ортакь ерлерин табып лакъырлашыв кьурма ярай.

– Экиде шиъруну ошайгъан не маьнасы бар?

– Шуъруда гётерилен аслу масъалар?

– Билимни яшлар кьайдан ала?

А. Акаевни шиъруларын гечген сонг, яшлар булан билим адамгъа не пайда берегенни гьакында лакъырлашыв кьурула.

Уьйге иш гьисапда муаллимни кьаравуна ва яшланы билимлерине гёре сочинения язмакь учун темалар: «Китап – билимлени булагъы», «Билим бизге негер тарыкь».

А. Акаевни оьрде яйтып гетген шиърулары булан тема якьдан ювукь гелеген асарларындан бириси Н. Ханмурзаевни «Мактаплы ёлдашгъа эки сёз» деген шиърусу ерлешген.

А. Акаев оьзюню шиъруларында адамгъа билим алма буюра буса, Н. Ханмурзаев мактапларда оьзюн нечик тутуп билме тарыкьлыгъыны гьакында хыйлы насигъат бере.

Программада берилеген чакъы асарланы гечивде муаллим кеп четмликлеге ёлугъа, лап аслусу методика ёл герсетивлер ёкълугъу, сонг дасргъа байлавлу болуп кьошум адабиятны тайпма кьыйынлыгъы. Эсгерген гемчиликлер шаирлерибизни яратывчулукълагъа мекенли ахтарып битмегенликден. Мисал учун, Зайналабит Батырмурзаевни яшав ёлун ахтарывда болгъан чакъы кьошум адабиятны ахтарма амал этме герек: З. Акавовну «Формирование метода социального реализма в кумыкской литературе», С. Алиев «Биринчилер», А-К. Юсуповични

«Къумукъланы адабияты». Дарегсѡа байлавлу болуп, яшлагѡа Дагъыстанны къоччакъ инкъылачысы ва халкъны эркинлигини азатлыгъыны якъчысы Зайналабит Батырмурзаевни келпетин эсден таймас йимик сингдирмек. Ону шиъруларыны, асарларыны аслу пайдалы ёлларындан уългю алдырмакъ ва къоччакълыкъны, батырлыкъны уългюлерин болдурмакъ йимик муратланы гёзалгѡа тутма герек. 7-нчи класны хрестоматия китабында З. Батырмурзаевни гъакъында материал аз берилгенге гёре муаллиге ону яшав гъалын теренлешдирип хабарлама имканлыкъ бериле.

Дагъыстанны къоркъув билмейген къоччакъ инкъылапчысы З. Батырмурзаев 1891-нчи йылда Яхсайда, белгили язывчусу ва демократ Н. Батырмурзаевни агълюсюнде тувгъан. Зайналабит къумукъ халкъны жамият политикасына, яшавуну тарихинде айрыча ер тутта.

Ол белгили адамлар, англавлу белгили шаирлер булан иштагълангъан халкъны арасында тенглик, дослукъ эркинликни болдурувну гъайын эте. Рус, татар, азейбажан язывчуланы китаплары булан кёп яшлайын таныш болгъан. Зайналабит Батырмурзаев объюнню чагъына да къарамайлы объгюр гъакъыллы ва пагъмулу яш болуп объсе, тизив асарлар, пьесалар, шиърулар яратгъан. Гёрмекли къумукъ асарлардан къайры ол къумукъ халкъны орус адабияты булан да таныш этген. Ол М.Ю. Лермантовну, Л.Н. Толстойну асарларын таржума этип бизге етишдирген.

Зайналабит объюнню кагъызларында тарихге байлавлу шулай сёзлер яза:

«...Бир миллетни тарихи – ону бютюн барлыгъын, болгъанлыгъын, кемчилигин, артыкълыгъын, яшавун, гъюнерин толу кюйде гёрсетеген бир гюзгюдюр. Бир миллетлени обърленмеклигине

гёре кёмек, ону оьтген талайлы гьалларын эсгерип, тарбия этеген – ону тарихибир!...»²⁵.

Гериденде З. Батырмурзаевни асарларындан таба, биз кьумукь халкъны сюрген яшавун гёрме ва таныш болма болабыз. Оьзюню асарларындагы гьалланы ол герти художник гьисапда гёрсетме бажара.

Зайалабит Батырмурзаев оьзюню хыйлы асарларын янгыз революциягьа байлавлу яратмай, кьумукь халкъгьа тиеген барыда янларын кьуршамагьа бажара, мисал учун ону тил масьаласы деген макьласында язылгьан сёзлер, масьалагьа байлавлу арив сёзлери бар.

... Не заман о тил ишленсе, о тил булан тюрлю илмулардан китаплар, газетлер чыкъса, – ондан адабият деген бир зат гьасил бола. Муна шу адабият деген зат да миллетни – миллетлигин сакьлайгьан гюч-кьурал – деген сёзлер Зайналабиятни халкъагьа берилген амин хасиятлы ва терен билимли адам болгьанлыгьын исбатлай.

Зайналабит Батырмурзаевни шиьрулары даим халкъны эринмей иш этмеге, чалышмагьа, кьастгьылып алдына тюшген четимликлени янчма чакьыра...

Кёкню кьаплагьан кьалын булутлар,
Бир-бирлеп олар гетелер ари.
Гёрюне кёкде бир ярыкълы юлдуз
Гьона, онда, ол Тангчолпан хари.

Юрю, алгьа юрю! Чалт ал аягьынг!
Кьаршынга гелгенни буз, йыкъ, харап эт!
Бу гючсюз миллетни тутп кьолундан
Илмулу халкъланы тез артындан ет.

²⁵ Алиев С. «Тангчолпанлар». Махачкала, Дагкнигиздат, 1999 й. Б – 116 бет

3. Батырмурзаев шиърсунда бютюн Дагъыстанны халкъын ярыкъ юлдуз йимик билимли ва эркен болажагъына инана ва инандыра. Ону гъар къайсы шиърусада гётеринки къайдада язылгъан.

Мадрасаны битдирип, Аштарханда охувун узатгъан. Ол къумукъ халкъгъа этген къуллугъун айтгъанда янгыз «Тангчолпан» къурумну ва «Тангчолпангъа» деген театр саялы Зайналабит кёп къуллукъ этген. Театрда жамият учун хыйлы пьеса яратгъан ва ону сагънагъа салма бажаргъан: «Мадрасагъа молла гелген», «Даниялбек» ва ш. б.

Зайналабит Батырмурзаев сагънагъа пьеса салмакъны, инг аслу халкъны яшавун ачыкъдан гёрсетмек деген мурат сала, ол театрны гъакъында шулай яза: «Теарт демек бир халкъны яшавунда болгъан тюрлю гъалалланы болгъан кююнде сагънада ойнап гёрсетмекдир. Европалылар театр гъа яшавну яхшы-яман якъларын гёрсетеген гюзгюсю дейлер». Пьесалар язагъан къалам къурдашларына Зайналабит Батырмурзаев шулай уьч борч сала:

1. Бизин эсги яшавну къолайсызлыгъын ачыкъ гёрсетмек.
2. Халкъны янги яшавуна кюрчю салмакъ.

3. Батырмурзаев Халкъгъа ватанчылыкъ деген, халкъчылыкъ деген ойну уятмакъ. Бизин талайыбыз шондан экенлигине халкъны юрегин токъташдырмакъ.

Зайналабит Батырмурзаев булан къурдашлыкъ юрютген А. Салаватовну яратывчулугъуна идея ва чеберлик якъдан оьсювюне кёп уллу пайдалы болгъан.

Хасавюрт району вакили А.-П. Салаватов къумукъ язивчуланы арасында инг гёрмекли ерни тута.

2013 – нчю йылда толумлашдырылып чыкъгъан хрестоматияда «Къарачач» пьесасыны биринчи акты къысгъартылап, аннотировать этилип берилген.

Драма асарланы уйренив методикасы тюрлю-тюрлю ёлланы кьоллама imkanлыклар бере, инг башлапгы гиришив ишни тюз ёлда юрютме инг онгайлы шартлар яратмакъ. Гиришив ишни аслусу – охувчулагъа драма асарланы теренден англама шартлар яратыв. 7-нчи класны охувчулары драма асар булан таныш болалар. Охувчуланы тарбияламакъ, олагъа янгы билимлер бермек, адабиятны теориясындан нени уйретмек, тилни уьстюнде нечик ишлемек учун не онгайлыгы барын токъташдырма тарыкъ. Муаллим гиришив сёзюнде охувчулагъа драма асарланы театр булан сыкълыгыны гъакьында хабарлай. Драма асарланы яратывчусуну гъакьында маълуматлар бере.

Драматург оьзю яратгъан игитлени гъакьында хабарламай, оланы иш уьстюнде гёрсете, оьзлени сёйлете. Прозагъа хас авторну игитлеге берилеген характеристикасы, портретлери драма асарларда берилмейгенге гёре охувчулагъа бу жанрны англатмагъа четим тие. Шо себепден муаллим оьз янындан ишни тынчлашдырмакъ учун асарны чечивде тюрлю яратывчулукъ ёлланы, къайдаланы кьоллама герек. Охувчулар драма асарланы башгъалыгына, ону айрылыкларына тюзюнме тарыкъ.

Драмада аслусу болуп эришивлюк (конфликт) геле. Булай демек, оьзге тюрлю асарларда конфликт болмай демек тюзюл: лирика ва эпос асарларда бу масъала башгъачалай чечиле.

Ондан къайры да, драма асарланы башгъалыгы – олар сагъна учун яратыла, сагънада бютюн бола.

Драма асарлар, мисал учун айтгъанда, актлагъа, чыгъывлагъа бёлюне, сагънада декорация, костюмлер алышына. Эки-уьч сагъат юрюлеген спектакльде автор конфликт тувулунувну, ону оьсювюн, ахырын гёрсетме герек. Шо себепден драматург яшвдан суратланагъан игитлени ич дюньясы, кылык-хасияты ачыкъдан гёрюнеген агъвалатланы, гьалланы сайламагъа борчлу бола.

Школада драма асарны уйренив ону класда чебер кюйде охув булан башлана. Орта класларда драма асар класда савлай охула, оьр класларда буса класда охумакъ учун айры-айры гесеклери белгилене. Орта класларда муаллим оьзюню охувун яшланы охуву булан янаша кьоллай, оьр класларда асарны охумагъа охувчулагъа оьзлеге тапшурма ярай.

Охувчуланы бетлеге гьере охумагъа гьазирлевде оланы чагъын, билимлерин ва бажарывлукъларын гьезалгъа тутма герек. Эгер орта класларда мекенли гьазирлик иш гьерме герек буса (игитлени суратлав, оланы тарихи, уьст гьерюнюшю, сьйлейген кюю, бетлеге гьере охув), оьр класларда бу масъалаланы уьстюнде ишлев кьбюсю оьзбашына юрютюле.

Асар булан башлапгъы таныш болув ону бетлеге гьере охув булан тамамлана. Ишни шулай кьурув охувчулагъа драма асарда ортакъчылыкъ этеген игитлени келпетлерин англамагъа тынч бола, асарны тюз охумагъа имканлыкъ болдура. Бетлеге гьере охув асарны чечеген вакътиде, оьзбашына иш гьисапда, гьасиллер чыгъарагъан дарсда да юрюлме бола.

Асарны бетлеге гьере охувну ону оьзюню кьурулушу талап эте, шо буса ону маънасын теренден англамагъа имканлыкъ бере. Ондан кьайры, кьайсы чебер охув да адабиятны уйренивню аслу масъалаларындан бириси болуп гелеген яшланы тарбиялав масъалада да бек таъсирли болуп токътай. Бетлеге гьере охув гечилеген асарны идея ва чебер маънасына охувчулар тюшюнгенден сонг юрюле. Пьесаны класда муаллим оьзю охума да бола, тек муну яхшы янлары булан бирче (заманны аяп харжлав), кем янлары да бар: бир адамгъа пьсада ортакъчылыкъ этеген бары да игитлени ойларын, гьислерин тийишли даражада берип, гьрсетип болмагъа кьыйын болажакъ.

Эпика ва лирика асарланы гечегенде къолланагъан лакъырлашыв къайда драма асарланы гечегенде де пайдалы болур. Белгили методистлер лакъырлашывну аслу гысапда пьесада гёрсетилеген гъаракатны барышында, конфликтни, идея маънасын чечивде къолламагъа таклиф эте. Шулай таклиф булан разилешмеге ярай, неге тюгюл лакъырлашыв асарны уьстюнде охувчулар озбашына ишлей туруп англагъанларын теренлешдирме имканлыкъ бере. Шо саялы асарны чечивде озбашына ишлев бек агъамиятлы болуп токътай.

Драма асарны игитерини сёйлев тилини уьсюнде иш охувчулагъа оланы келпетлерин англамагъа, оланы гъакъында оз къаравларын болдурмагъа кёмек эте.

7-нчи класланы охувчулар пьесаны сагънада гёрсе де, драма чебер адабиятны аслу жанрларында бириси деген англавлар булан таныш тюгюллер. Эгер повестде, романда язивчу озюню игитлери гъакъында яза буса, драмада сёйлейлер, автор буса гёрюнмей. Драмада автор айтагъан затлар барысы да гъаракат этивде, чалышыгда суратлана.

Гиришив ишни мурады – асарны гечме асувлу, онгайлы шарталр яратмакъ. Авторну ону асары гъакъда терен маълуматлар берип охувчуланы шаир гёзден гечирген масъалагъа тюз ёлдан тюшюнме онгайлыкълар яратмакъ.

Дарсны барышында муаллим охувчуланы шаир тувгъан ва озген йылларына агъамият берип, ону яшлагъа болгъан чакъы къужурлу этип хабарлама къаст этмек. Мисал учун, А.-П. Салаватовну биорграфиясын хабарлавда муаллим ону къыйын оьтген яшавун эсгермей къоймайъ бир де алив болмас. Ол озюню яратывчулукъ ёлун неден башлагъанын, биринчи шиърулары кимге башышлангъанны, оларда нени гъакъында айтылагъанны эсгерме тарыкъ.

Гиччиден кыйынлы оьтген яшавун исбатлайгъан шиъруларында яшлыгъын «Етим», «Ананы къабурунда» деген асарлары гире:

*Ата-анамдан айрылгъаным бир заман.
Бары халкъны гёзюнден тюшдюм яман.
Бетиме бир кюлеп багъар гиши ёкъ,
Шатлыкъ йыбав булан гъеч бир ишим ёкъ.*

Салаватов «Ананы къабурунда» деп язгъан шиърусунда да юртдагъы байланы ва бийлени кюркюлден еликген уланлары хорлагъан, оюнгъа къошулма болмай оьтген етим вакътилери гъакъында анасына кааант эте:

*...Ачыл къабур, ачыл къабур,
Азиз аннам ятгъан къабур,
Гъалек болдум ёкъгъа гёрмей
Къалмагъангъа менде сбар...*

Яш йылларындан тутуп, Салаватов къумукъланы белгили халкъ шаири Й. Къазакъны, М. Алибековну, А. Магъамматовну ва оьзгелени яратывчулугъу булан кёп-кёп гезиклер ёлукъмагъа тюше.

Къумукъ адабиятны бириси болгъан ва Дагъыстанны халкъларыны яшавуна орус культураны гийирмек, халкъны авамлыкъдан, къарангылыкъдан чыгъармакъ учун кёп ишлер этген революционер – гёз ачдыривчу шаир Н. Батырмурзаев ва ону уланы – Дагъыстанда партизан гъаракатны къурувчуларындан ва ёлбашчыларындан бириси болгъан – З. Батырмурзаев булангъы туврадан-тувра танышлыгъы Салаватовну шаирлик пагъмусуну тувулувуна уллу роль ойнагъан. З. Батырмурзаев булан тувулунгъан къатнашыв, ону оьлюмюнден сонг Зайналабитни атындан «Салам болсун» деген тизив шиърусун ярата.

А.-П. Салаватов адабиятны уьч тюрлю-тармагъында ишлеген. Шо саялы да ону янгыз шаир деп атландырып къоймакъ таманлыкъ этмей, о драматург ва фольклорист де дюр.

1931-1932-нчи йыллардан башлап бютюнлей драматургияны фронтуна гёчген Салаватовгъа «Къызыл партизанлар» деген пьесасы саялы бютюн дагъыстанлы конкурсунда биринчи савгъатын ала.

Пьеса бек къужурлу кюйде къурулгъан, халкъны шо вакътидеги гъалы, яшаву усталыкъ булан гёрсетилген. Хыйлы йыллар пьеса къумукъ театрны сагънасындан таймай хыйлы керен салынгъан.

Салаватовну ондан сонгу уллу иши буса «Къарачач» деген уллу пьесасыдыр. Алим-Пашаны бютюн яратывчулугъунда йимик, бу пьесада да тюзлюк, гертилик ва яхшы хыяллар зулмудан, зулмуну къара гючлеринден уьст бола. Бу пьесада, халкъны арасында белгили «Къарачач» деген ёммакъ пайдаландыргъан. Шо ёммакъны уьстюнде этилген иш Алим-Пашаны уьттю пагъмусун, татли тилин ва загъматчы халкъны ишине ахыргъа ерли берилген таза юрегин ачыкъ этип гёрсете.

Революциядан алда къумукъланы драма асарлары болмагъанны, революциядан сонг къумукъ театр яратылып, чалтлыкъ булан обьсенни, къумукълардан А.-П. Салаватов йимик пагъмулу драматург, Барият Мурадова, Тажитдин Гъажиев йимик артистлер чыкъгъанны, гъалиги заманда театргъа кимни аты къоюлгъанны гъакъда хабар юрюле. А.-П. Салаватовну биографиясында хабарлайгъанда Интерактивный доскада слайдланы презентациясы юрюле.

1-нчи дарс.

Слайдлар:

А.-П. Салаватовну портрети, Яхсай юртну, Къумукъ театрны бинасы, Барият Мурадаваны къумукъ артистлени суратлары.

Драма ортакъчылыкъ этегенлер этегенлер булан таныш болгъан сонг, биринчи актны гёрюнюшлерини гъакъында маълуматлар бере. Охулажакъ асар жанрланы драматургия асар эенни англата ва охувчулагъа озбашына драма, комедия, трагедия деген англавланы табып олар булан дагъы бек теренден таныш болуп гелмек тапшурула

ва интернетден гъар-бир источниклерден, китаплардан, журналлардан А.-П. Салаватовну яшав ва яратывчулугъуна байлавлу доклад онгарып гелмекни тапшурма ярай.

Мисалу чун, уьлгюлю темалар: «Алим-Паша Салаватовну яш йыллары», «Алимпаша белгили драматург», «Алимпашаны яшаву ва яратывчулугъу», «Алимпаша – фольклорист» ва ш. б.

2-нчи дарс

Муаллим дарсын охувчуланы онгарылгъа докладларындан ва таныш болгъан теория анларындан башлай ва оланы жавапларын толумлашдыра драма асарланы къуршайгъан *монолог, диалог, перде, акт, реплика, драма* деген элементлерини гъакъында англата. Драмада ортакъчылыкъ этегенлер булан таныш болгъан сонг, муаллим китапдагъы биричи бёлюкдеги гёрюнюшлер къысгъартылгъанны англата ва охувчулагъа китапханадн табып ону савлай охума тапшура. Асар муаллимни охувундан башлана. Охулгъан гесекге байлавлу план тизме ярай ва охувчулагъа уьйде къалгъан гесекден тутуп берилеген ишни уьйде планын этип гелмек ва роллягъа бёлюп гъар ким озюню ролюн ашив, чебер охуп гелмекни ва асарны ахырына ерли охуп гелмек тапшурма ярай.

3-нчи дарс

Дарсда асарны бир къужурлу ери роллягъа охула, сонг савлай пьесаны идея маънасын арагъа чыгъарып лакъыр къурула, ону гётерилген масъалагъа байлавлу лакъырлашыв. «Тюпсюз къую» деген сёзтагъымны маънасы гъакъында озлени ойларын айталар

Слайлар:

Интерактивный доскада «Къарачач» пьесаны бир къужурлу бёлюгю гёрсетиле.

Уьйге яшлагъа ушатгъан игитни келпетине байлавлу сочинение язма бериле. Уьлгюлю темалар: «Къарачачны келпети»,

«Къызардашланы намартлыгъы», «Оьгейананы вагъшилиги», «Жанхуватны ва Узлипатны рагъмулугъу» ва ш. б. Класда буса къайсы буса да бир игитни келпетине байлавлу план къурула.

Чебер асарны уьстюнде яхшы кюйде ишлесе, яшларда чеберликни сезив яратыла. Чебер асарны уьстюнде ишлей туруп, яшлар чебер асардагъы келпетлени хасиятларыны тувулувун ва оланы охувчулагъа этеген таьсирин англайгъан бола. Шолай ишлени натижасында охувчулар яшавдагъы гъар бир затгъа да, кылыкълагъа да, Ватанына сюювге, намуслукъгъа, къоркъачлыкъгъа, ялгъанчылыкъгъа озбашына багъа берме башлай. Яшлар озлени айланасындагъы алда гьрмейген гьзелликни, эршиликини англама уруна.

Аян охув нечакъы яхшы болса да асарны маънасын гечивню орнун тутп болмас.

Анализни аслу мурады – асарны толу идеясын яшлагъа англатмагъа кьмек этмек, ону агъамиятлы агъвалатларына багъа бермек, охувчулагъа аслу агъвалатларына багъа бермек, охувчулагъа асарны чеберлигин англатмакъ. Асарны ичинде яшлагъа англашылмай къалгъан бир сьз де къалма ярамас.

А. Къапууровну «Мени яшавум» деген асарны чечивде, биринчи дарсында Абуталип Къапууровну яшагъан яшланы таныш этип, сьзлюк иш юрютюп, асарны гесеги охула.

А. Къапууров яшагъан девюрню гъакъында ярлыланы кыйынлы яшавуну гъакъында хабарлана, янгы заман шо халкъгъа нечик ихтиярлар бергени англата.

Сьзлюк иш: Шунни, Къазакъумукъ, шекирт, тизгин, пача, чий гьн чарыкъ, къаптал.

Асарны бир бьлюгю муаллимни охувундан башлана, артын охувчулар бьлюп-бьлюп охуйлар. Класда охулгъан гесекни беклешдирмек мурад булан охувчулагъа шулай соравлар бериле:

7. Революциядан алда ярлы халкъны яшаву нечик болгъан?
8. Атасы яшын устагъа ишлеме негер йибере?
9. Устаны мурады яшны уыйретмекми яда ону ишлетип, объю къазанмакъмы?

Шу сорауларлагъа жаваплар алгъан сонг, яшлагъа хабарны савлай уыйде охуп гелмекни тапшурмакъ.

Охувчулар уыйге берилген гесеги булан таныш болгъан сонг, экинчи дарсны «Мени яшавум» деген асарын анализ этивге багъышламагъа герек.

Дарсны мурады: Текстни уьстюнде ишлей туруп, хабарны идея маънасын ачмакъ ва яшларда Ватангъа бакъгъан сюювню теренлешдирмек; яшланы авуз тилин оьсдюремек.

Дарсны шулай сораулар булан башлама ярай.

1. Яшны уьюндеги яшаву нечик болгъан?
2. Яшгъа анасы нечик къарай болгъан?
3. Атасы яшгъа нечик сьзлер айта болгъан?
4. Булагъа къонакъ неге геле?
5. Усталар Грузиягъа неге геле?
6. Грузиягъа барагъанда яш не йимик азап чекген?
7. Грузиягъа гелгенде яш нечик ойлаша болгъан?
8. Яшны Грузиядагъы яшаву нечикдир?
9. Биринчи йырында яш нечик айта?
10. Ватанына яш нечик къайта?
11. Башлапгъы вакъти мунда о не ишлей?
12. О иш муну къувандырамы?
13. Къалайчы болуп ишлейгенде ону хожайын ону неге къувалай?
14. Абуталип партизанлагъа нечик къошула?
15. Партизанлар не учун ябуша?
16. Янгы яшав къурулгъанда Абуталиб къайда гьече?

17. Ол шаирлени арасына нечик кьошула?
18. Абуталиб Ватангъа нечик кьуллукъ эте?

Яшлардан соравлагъа жаваплар алгъан муаллимни кѣмекли булан план кьурула. План шулай болмагъа ярай.

План

1. Абуталипни уьюндеги яшав.
2. Олагъа гелген кьонакъ.
3. Абуталипни ёлгъа гьазирлев.
 - а) Атасыны айланышы.
 - б) Анасыны гьаракаты.
4. Абууталип усталарда.
5. Усталар Грузияда ёлда.
 - а) Усталаны юрюшю.
 - б) Яшны юрюшю. Яшны ёлда гѣрген азаплары.
6. Усталар Грузияда.
 - а) Грузиягъа гелгенде яшны ойлары.
 - б) Усталаны яш булан аралыгъы.
 - в) Усталар булан яшны яшаву.
 - г) Яшны биринчи йыры.
 - д) Яш авруй.
 - е) Башгъа усталагъа ялчылыкъда.
7. Яш Ватанында.
 - а) Кьойчулукъ иши.
 - б) Башгъа кьойчулар булан аралагъы.
 - в) Абуталип – кьалайчы.
 - г) Абуталип йырлай.
 - д) Хожайын булан аралыгъы.
8. Абуталип партизанлар булан
9. Абуталип Магъачкъалада.

- а) Абуталипни янгы яшаву.
- б) Ол шаирлени арасында.
- в) Ону Ватангъа къуллукъ этивю.

Класда этилинген ишге гёре охувчулагъа хабарны савлай охуп, хабар деп негер айтылагъанын охуп, «Мени яшавум» деген хабарны маънасын ва идея маънасын билип гелмек тапшурула.

Охувчуланы инг тергевюн тартагъан, охума кепин гелтиреген, оланы къурчун къандырагън асарланы бири болуп М. Атабаевни «Урлангъан ажжал» деген поэмасы бериле. Бу асаргъа байлавлу оьтгерилеген дарсны муаллимге охувчуланы тюз, патриот ёлда тарбиялавма ёллар ачыла. Эсгерсек, мультимедийный презентациялар, тюрлю-тюрлю слайдланы гёрсетив, шаирни яшаву гъакъда заочный экскурсиялар оьтгерив, демек, ону оьтген яшаву гъакъда болгъан ишлени яшлагъа гёрсетип бажармакъ.

М. Атабаевни «Урлангъан ажжал» деген поэмасыны аслу мурады, ана тилине сюювюн артырыв; яшланы патриот ругъда тарбияламав; давда ортакъчылыкъ этгенлеге гьюрметин артдырыв; поэмадагъа почтальон яшны келпетин ачыкъ этив; адабият теориядан билимлерин камиллешдирив.

1 слайд:

Шаирни портрети, ёлдашлары булангъа сураты, Тангчолпан журнал, шаирни тюрлю-тюрлю йылларда чыкъгъан китаплары; дав темагъа байлавлу айтывлар.

Дарсны мурадын яшлагъа ачыкъ этген сонг, муаллим шаирни яшав ёлу гъакъда хабарлай. Ол къумукъланы белгили халкъ шаири М. Атабаев Яхсайда 1938-нчи йылда тувгъаны ва къумукъ поэзиябызны хыйлы-хыйлы къужурлу, терен маъналы асарлары булан безендиргенни гъакъында англатыла. (Къошум материал гысапда муаллим М. Атабаев

редокторлукъ этген «Тангчолпан» журналны тюрлю-тюрлю номерлерин къоллама бола).

Биринчи дарсда муаллим шаирни гъакъында хабарлай ва поэмасы бир гесеги охула, поэма къайсы темагъа багъышланып язылгъанны англатмакъ мурат булан, яшланы ону темасына тюшюндюрмек учун Атабаевни «Аталар» деген йырны гесегине тынгатма ярай ва йырны баш сёзлери дасргъа эпиграф этип алына «Вёрегиз, инсанлар, вёрегиз!».

Сиз эсетген кюйде биз гечежек асарны темасы, дав темагъа байлавлу. Давну акъуба азабын гёрмеген ожакъ аздыр. Бир-бир агълюлерден экев-уъчев гетген, тылда къалгъанлар олардан аз-маз билдиривлеге нечик бозарып тургъан. Дос-къардашындан гелеген уъчмююш кагъызлар хыйлы ожакъланы йылатгъан. Муна шулай уъчмююшлю кагъызлар гелтирген, бир-бирде шатлы билдиривлер, бир-бирде буса ажжал деген аччы сёзлени етишдирме борчлу болагъан почтальон яшны гъакъында М.Атабаев «Урлангъан ажжал» деген обзюню поэмасында язгъан.

Поэма почтальону тилинден юрюле, ол обзюнеи 9 йыл болагъанда обзюню къыйынлы яшлыгъында болгъан агъвалатны эсге ала.

Дав юрюлюп турагъан заман. Юртну къап яртысы давда къалгъан гёрсетиле. Шо йылларда обзю давну азабын гёргенин айта.

Поэма муаллимни чебер охувундан башлана, пашман, астаракъ тавуш булан. Яшлар поэмада суратланагъан гъар игитге ичи бушардай, ону гъис этердей, огъар юреклери талпынардай охуй.

Биринчи дарсда муаллим поэманы гесегин охуй, уйге къалгъан гесеги охулуп гелме, бир бёлюгю гёнгюнден охулма бериле.

Экинчи дарс поэманы идея маънасына багъышлана.

Арагъа шулай сораулар чыгъа:

1. «Урлангъан ажжал» деген поэманы автору кимдир?
2. Поэма къайсы темагъа багъышланып язылгъан?

3. Поэманы аслу игитлери кимлердир?
4. Шаир поэмада кимни яшлыгъын суратлай?
5. Поэманы аслу маънасын къайсы бѐлюк ача?
6. Уланларын къаравуллайгъан ананы келпетин нечик суратлай?
7. Уланы оьлген анна нечик бола, не зат булан тенгleshдириле? (Кѐк ургъан терек йимик).
8. Уьчюнчю кагъызны бермей тюз этеми почтальон яш
9. Почтальон яш кагъыз берип неге алгъассап гете?
10. Ананы ою недир?
11. Судгъа, оьзюне тюз дуван чыгъарма почтальон яш кимни чакъыра? (Яс этген, балаларын тас этген аналаны, етим къалгъан яшланы, бетинден къаны къачгъан тул къалгъан къатынланы)
12. «Урлангъан ажжал» деген ат асаргъа негер къоюлгъан экен? Оьзюгюзню оюгъузну айтыгъыз.

13. **«Чѐкюч булан янча эди**

Къайгъысын юрекдеги...» – деген сатырдагъы сѐлер нечик маънада берилген? (гѐчюм).

«Къара ерни генг къарны

Ютду олай нечевню» – къайсы чебер алаамат къоллангъан?

(Оьрде эсгерилген соравагъа байлавлу кроссворд тизип, доскада гѐрсетме ярай.)

Асарны идея маънасын ачагъан соравагъан сонг, муаллим охувчулардан асарны бир бѐлююн гѐнгюнден сорай.

Асарны яшланы яшаву булан тыгъыс байламакъ мурат булан, муаллим оьзлени юртагълюлерини гъакъында хабарлай, оланы атларын эсге ала, оланы оьмюр чагъы гъакъда, этген игит ишлери гъакъда хабарлана. Давгъа гетип хыйлысы къайтмай, ана-атасына сав оьмюрю сав болмасдай яралар къоюп гете. Муаллимни сѐзлери Р. Гъамзатовну «Турналар» деген композициясы булан узатыла.

Бу ерде муаллим яшлардан дагну даталарына байлавлу гиччирек сорав иш оьтгере.

1. Уллу Ватан Дав кьайсы заман ва кьайсы йылда башлангьан?
2. Дав кьачан битген?
3. Давда кимлер утгьан?
4. Кьайсы гюн уьстюнлюкню гюнюн кьаршылайбыз?
5. Бу йыл дав битгенли нече йыл бите?

6. Совет союзну кьайсы игитлерин эсгерме боласыз? (Эльмурза Жумагулов, Абдурагьман Абдуллаев, Юсуп Акаев ва ш. б.).

7. Рейхстанггьа байракь кьакьгьан дагьыстанлыны атын айтыгьыз? (Исмаилов Абдурагьман).

8. Давгьа байлавлу не йимик киноланы эсгерме боласыз? («Семнадцать мгновений весны», «Живые и мёртвые», «Они сражались за Родину»).

Дарсны ахырында муаллим булан давгьа байлавлу айтывланы эсгерме ярай. Дарс беклешдириле.

Уьйге иш гьисапда охувчулагьа сочинение язмакь бериле, уьлгю темалар: «Давну агьы», «Ананы келпети», «Бир затда унутулмагьан, бир затда эсден таймагьан».

М. Атабаевни яратывчулугьу йимик Дагьыстанны халкь шаири Агьмат Жачаевни яратывчулугьугьусуз гьалиги адабиятыбызны гьакьында толу айтып болмас эди. Агьмат Жачаевни яратывчулугьун булан таныш болмагьан, ону суймеген адам ёкьдур. Жачаевни асарлары адамгьа бек таьсир этердей, кимни де терен ойгьа салагьан, кимни де рагьатсызландырардай масьалаланы гьакьында чебер кюйде язып бажара. Оьлмесов А. Жачаевни яратывчулугьуну гьакьында булай язгьан: «Агьмат – оьзю яшайгьан йимик язма да яшайгьан шаир. Оьзюне хас талпынывлар булан халкьыны юрегине гиреген, кьайнашагьан, сюеген, халкьы булан оьсеген, оьзденликни

сакълайгъан, наслыкъгъа ёл бермейген Агъмат бизин арабызда да, шиъруларында да бавурлу атабыз-анабыз йимик, гъайлы агъабыз-инибиз йимик, гёнгюллю сырдашыбыз, аркъа таяв къурдашыбыз йимик, гъашыкъны юреги йимик сююнуп-сююнуп де, къабунуп-къобуп да яшай. Агъматны шиъруларында къумукъ кимдир, ону ДОСу кимдир, яты кимдир, мен киммен, мен адам гъисапда толуманмы, къувушманмы, тазаманмы, герти сююп, облчевлю оьч болуп яшайбызмы, яда булгъанчыкъ болуп агъып барабыз – шу масъалалар гётериле ва оьзден къумукъ чечеген йимик де чечиле. Агъматны шиърулары маъна якъдан герти ва генг, тил якъдан ачыкъ ва чебер».²⁶

Гертиденде, Агъмат Жачаевни асарларын уллуларда, гиччилерде кёп сююп охуй. Агъматны асарларында олар гертиденде оьзлеге ювукъ темаланы табалар, ону енгил тили охувчуланы дагъы-дадагъы да охума борчлу эте. Артдагъы йылларда А. Жачаевни юрегин талпындырагъан анна тилни масъасы айры ерни тутду. Шо гъакъда шаирни «Ана тил-алтын хазна» деген поэмасы оьр чеберликде берилген. Автор бёлюкден – бёлюкге, дёртлюкден-дёртлюкге, сатырдан сатыргъа тил масъаласын гючлендирип, шогъар бакъгъан якъда охувчусуну тергевюн артдырып юрой. Гъалиден юз йыллар алда белгили алимибиз ва язывчубуз А. Акаев оьзюню «Тил масъаласы» – жан берип, жан алагъан уллу бир масъала», деп язгъаны да негъакъ тюгюлдюр. Гертиден де, къумукъ тил тарихде янгыз бизин халкъны тюгюл, оьзге дагъыстанлы халкъланы арасында да, гъатта олардан да оьтюп, савлай Темиркъазыкъ кавказлы халкъланы арасында да миллет ара тил болуп гелген. Атлары сав дюньягъа малим болуп гелген алимлер ва язывчулар къумукъ тилни гъакъында айтгъан сёзлери ана тилибизни тарихде тутгъан ерин, о кютюп гелген ролюн ачыкъ кюйде гёрсетип бере.

²⁶ Омесов Н.Х. «Къумукъ язывчуланы тили ва поэтикасы». Магъачкъала, 2011. Б– 96.

2014 йылда чыкыган программада, Агьмат Жачаевни оьрде эсгерилип гетген йимик тилин суйме, ва батырлыкыгъа, адамлыкыгъы чакырагъан шиърулары берилген. Биринчи дарсында муаллим Агьмат Жачаевни уьстюнде токътап, ону яшаву гъакъда тындырыкылы хабарлажакъ ва ону «Мен кьумукъман» деген шиърусуну кьошулгъан.

Аты эсгерилген уллу шаирибиз 1939 –нчу йылда Буйнакс районну Эрпели юртунда тувгъан. Агьмат Жачаевни яшаву ва яратывчулугъу гъакъда муаллим хыйлы китаплар кьоллап, шаирни яшав ёлу булан тыгъысдан таныш этме бола. Дагъыдан да яхшы дарсгъа байлавлу болуп, муаллим слайдлар онгарып, ону мультимедийный презентация гъазирлей. Ону асарлары булан охувчуланы таныш болгъанча алда, таъсирлигин ва муштарлыгъын артырмакъ мурат булан муаллим охувчулагъа шаир оьзю нечик охуйгъанны гьрсетме борчлу. Иманлыкъ бар буса шаирни оьзюн чакырма ярай.

Дарсгъа гъазирлевде, дарсгъа байлавлу болуп шаирни тюрлю-тюрлю йылларда чыкыган китапларыны китаптахчасы онгарыла.

1слайд:

Шаирни портрети, видео гесек, ону гъакында алимлени, ону кьалам кьурдашларыны сьзлери; орус алимлер, язывчулар кьумукъ тилге берген багъа; башгъа шаирлени ана тилге байлавлу шиърулар; (М. Атабаев, А. Акъаев, П. Абукова ва ш. б., программада берилген «Кьумукъ тил» ва «Бьрк бар сени башында» деген шиърулары гьнгюнден айтыв.

Дарсны мурады: Тилин суйме, аяма чакырыв; ону асырап сакъламакъ йимик гьслени тувдурув; оларда тилине, Ватанына. Анадаш топурагъыбыз – Кьумукътюзге бакыган сююв гьслени сингдирмек, патриот гьслерин гьчлендирик; яшланы сьзбайлыгъын, сьз хазнасын артдырмакъ; айтывлардан, аталар сьзлерден тилни

агъамиятлыгъын ачыкъ этив; къумукъ тилни дюнъя облчевде агъамиятын, англавларын генглешдирип.

Дарсны эпиграфы болуп, шулай айтывлар алынма бола:

«Ана тил азса, халкъ азар».

«Ана тилин сыйлагъан уялмас».

«Ана тилин билмейген, ата юртун танымас»

Къумукъ тилни гъакъында белгили орус алимлер, язывчулар:

А.А. Бестужев – Марлинский:

«... Француз тилни билеген адам Европада озюн нечик эркин гъис эте буса, татар тилни билегенлер де Азияда озюн шулай гъис эте».

М.Ю. Лермантов:

«Татар тилни уйренме башладым , о тил мунда (Кавказда) ва савлай Азияда, Европада, Француз тил йимик гъажатлы».

Т. Т. Макаров:

«Татар тилде сейлейген бары да къавумлардан мен айрокъда къумукъланы ушатдым».

Олар сезюне табулагъанлыкъ якъдан да, Европаны культурасына ювукълукъ якъдан да озге къавумлардан айрыча болуп герюне. Бизин кавказ асгерлени сол къанатында орунлашгъан къавумлар барысы да , озлени тилинден къайры, къумукъ тилде сейлей.

Л.Н. Толстой:

«Къумукъча охумагъа башладым Къумукъ тил – тюрк тиллени бириси, о тилде татарлар – къумукълар сейлей».

Оърде эгерип гетген йимик шаирни инг сююмлю темасы болуп ананы темасы болуп токътай. Ана деген сезню маъна бутакъларын генглешдире туруп, анна тилге чыгъа. Ана-ана тил, ана эл бир-бирин толтурагъан, айрвлмайгъан ругъ белгилери ва булар булан бирче къумукъ къылыкъ, къумукъ бирлик шу сезлердеги маъна ва чеберликдир. «Мен къумукъман» деген шиърусунда шаир озю

къумукътюзде тувгъанына, объюню ёлакъ бетин къумукъ ана жувгъанына гъайран сююне, оьктем бола:

Мен къумукъман, шогъар оьктем юрегим,
 Мен къумукъман Къумукътюзде тувгъангъа,
 Къумукъ **ана** чайкъагъангъа гъайлегим,
 Ёлакъ бетим къумукъ **ана** жувгъангъа.

Гертиденде «тил» деген сёзге «ана» деген сёзге къошулуп геле, ону маънасы да, инсан тилге инг башлап анасындан таба ёл ала, гъар адамгъа тил бакъгъан анадан багъып синге. А. Жачаев ана тилни сингдиривде ананы жаваплыгъын яхшы англай, шо саялы болма ярай шаир эки сёзню даим янаша къолай.

Къумукътюзню алгъышлай туруп шаир:

Гёзсюз эдим – **гёз** берген де къумукъ халкъ,
 Айырсын деп мен акъ булан къараны.
 Сёзсюз эдим – **сёз** берген де къумукъ халкъ.
Сёз тапсын деп сав этердей яраны.

Къумукътюзюн гёрюп болагъанына да, тилн макътап, алгъышлап болагъанына да халкъындан гёре, ондан сююне, агъар амин бола.

Шаирни «Мен Къумукъман» деген шиърусун «Ана тил» деген шиърусу ва шаирлени ана тилине багъышлагъан шуърулары булан тенглешдирме ярай.

Яшланы оюн объюню ана тилине бакъдырмакъ булан шулай соравлар бериле:

1. Сизде ана тилигизни шаир йимик сюемисиз?
2. Къумукъ тилни сиз яхшы билемисиз?
3. Ана тил бизге негер тарыкъ?
4. «Тил болмаса, халкъ болмай» деген сатырланы маънасын нечик англайсыз?
5. Шаир Дагъыстанны не булан тенглешдире?
6. «Мен къоярман эки гёзюм сытмагъа» деген сатырланы нечик англайсыз?

Уйге иш: Обзлер яшайгъан юртуну, яда буса Дагъыстанны уълкебизни обзлер сюеген ерлерин суратын этип гелмек; «Мени къумукъ тилим» деген темагъа сочинение язив; шиъруну гёнгюнден уйренип гелмек.

Къурдашынга къыйында
Къачма къарасанг ташлап,
Башында бёрк бармы экен –
Тийип къара бир башлап!

Шаирни «Бёрк бар сени башында» деген шиърусу охувчу яшланы даим обзюн эргиши кюйде тутуп бажармакъгъа чакъыра, оланы башына гиеген бёркюне агъамият бердире, ону уллу маънасын ача. Гъар куплетни ахырында «Бёрк бар сени башында» деген сатырны такрарланыву булан къайтарып-къайтарып шаир ону агъамиятлыгъын гючлендире. Шиъруну ахырында осал ишлени башын тутуп эргиши хасиятын тас этген эркекlege шаир:

Яманлыгъынг кёп буса
Ерде этген яхшында,
Бёркюнг ерде ошавлу,
Лагъ эт шону башындан!

Р. Гъамзатовгъа байлавлу дарсын янгы къайдалагъа къыйышдырып къоллама къаст этме герек. Яшлагъа алдагъы дарсларда шаирни яшаву ва яратывчугъуна байлавлу болуп обзлеге мультимедийный презентация къурма яда огъар байлавлу докладлар къуруп гелме тапшурула. Охувчулагъа эсгерилген уйге ишни бергенче къоллама болагъан интернетден сайтланы атлары бериле.

Шулай иш оланы пайдалы информацияны обзбашына табып, ону тюз къоллама уйрениген болма уйрете.

Р. Гъамзатов белгили авар шаир, ол янгыз Дагъыстан олъчеде тюгюл, дюнья олъчевде де белгили шаир. Ону «Журавли» деген шиърусу йыргъа айланып, давда н гелмей къалгъан солдатлагъа

байлавлу болуп ер-ерде пмятниклер ачылды. Пагьмулу шаирни сёзлерине салынган макъамга Анна Герман, Муслим Магомаев, Галина Вишневская йимик йыравчулар хыйлы заман тынглавчуланы кьурчун кьандырдыган.

Яшга Р. Гьамзатовну дюнья облчевдеги пагьмусуну гьакьында айта туруп ону Американы Голивуд шагьарында «Пламмер» деген паркында, 2005-нчи йылны, 8 майында ачылган уьч турналы пмятницине шаирни «Журавли» шиьрусундагы сатырлар оюлуп мраморный доскада язылгьанны гьакьында хабарлай. Расулну шиьрулары барыда тилге таржума этилген, орус тилге савлай яратывчулугьун дегенлей ону Я. Козловский, Н. Гребнев, кьумукь тилге буса ону шиьруларын К. Султанов, М. Атабаев, Ш. Алтбериев ва ш. б. таржума этип чыгаргьан.

Муаллим яшлагьа алдын ерли слайдлар онгарылып бергенден кьайры, олагьа кьужурлу материал жыймакьны гьайын этме герек, шолай болмаса дарсны бир маьнасы да болмажакь. Кьошум материал гьисапда Р. Гьамзатовну яшав ва яратывчулугьуна байлавлу болуп, авар секцияны башын тугьан М. Зайналабидовну «Поэт аула и планеты» деген китабындан тюрлю тармакьда, ва тюрлю ерде яшайгьанланы адамланы Расулга берген багьасы ону гьакьында язылган макьалылары булан таныш болмай кьалмай бирдокьда ярамас²⁷.

Александр Твардовский: «Поэзияга Расул анадаш элини тюслерин де, ийислерин де алып гелди ва оланы Совет Союзну бары да охувчуларына берди».

Евгений Евтушенко: «обзю яшавдан тоймайган гьасиретлиги булан, дюньяны бары да тюслерин ала туруп, Расул Гьамзатовну китапларыны бетлеринден бир гьайран яш гезейгендей гьерюне. Шо яш

²⁷ М. Зайналабидов «Поэт аула и планеты». Махачкала, 2013.

рагъмудан толгъан бары да затгъа иржая, шолай рагъмуду иржаймакъны янгыз яшлар бола».

Николай Тихонов: «Расул, сени сёзюнг, сени сесинг инг бийик тавлардан да бийик гётерилсин, инсанланы юреклерин шат этип, бары да адамлагъа тарыкълы, сююмлю къонакъ болуп, уйден уйге гире туруп, дюньяны гезесен».

Бу дарсны аслу мурады, 7-нчи класны охувчуларыны авар шаир Р. Гьамзатовну яшав ва яратывчулугъу булан таныш этмек; заочный экскурсия булан дагъыстан ва дюнья оьлчевде ону яратывчулугъуну агъамиятын гёрсетмек; шиъруну маънасын чечивде къурдашлыкъ масъаласына тергев бермекни талап этмек; яшланы башгъа миллетлеге ва оланы адабиятын сюювюн артдырмакъ; яшларда ахтарыв ишлер юрютме бажарывчулугъун теренлешдиримек; яшларда бир-биревге гьюрмет, абур этив йимик гьислени сингдирмек.

Оьрде эсгерилген йимик, муаллимни гьар сёзюн гертилердей, гьар бёлюгюне гёре онгарылгъан слайдлар яшланы дасргъа ругъландыра, оланы иштагъын артыра ва англавларын генглешдире.

Слайд:

Интерективный доскада яшавуна ва яратывчулукъ ёлуна байлавлу мягълетлер гёрсетиле. (янгыз, ёлдашлары булангъы ва, доскъардашыны айланасында чыкъгъан суратлары, белгили адамлар булан ёлугъувлары, ону китаплары, Тихонов, Евтощенко ва ш. б. айтгъан сёзлери; къурдашлыкъны гьакъында айтывлар ва аталар сёзлери).

Дарсны барышында яшлар оьзер жыйгъан материалны гьакъында айта, муаллим шаирни гьакъында материалны толумлашдыра туруп, дарсны мурадын англата, доскада гёрсеилген слайдлагъа агъамиятын бердире.

Сонг муаллим яшлардан:

1. Къурдашлыкъны гьакъында не йимик асарлар билесиз, оланы авторлары кимдир?

2. Неге бизге кърдаш мунча аявлудур?
3. Сизин кърдашларыгъыз бармы?
4. Къумукъча ва орусча кърдашлыкъгъа байлавлу айтывлар айтыгъыз.

Муаллим эсгерилген суаллрадан дарсны башгъа янына чыгъа, программада гърсетилген Р. Гъамзатовну «Кърдашлыкъ гъакъда ёммакъ» деген шиърусуна гече ва эсгерилген асар адамны кърдаш тутуп бажарылагъанлыгъы дюнъяда нечик уллу агъамиятлыгъы бары гъакъда сёллене. Дагъыстанда 33-ден артыкъ миллет яшайгъанны ва халкъ ва миллет бирликде яшама геркли гъакъда. Наслудан-наслугъа Дагъыстанны халкъы айрыча алгъанда сюйкюмлю, рагъмулу, къонакълыкъны да, кърдашлыкъны да айрыча кеп сюеген халкъ экенни гъакъында лакъыр эте. Уллу гъа абур, гиччиге сый этегенликде Дагъыстанны халкъларындан айры гёрюне, неге тюгюл де шо тарбиялыкъ халкъны ичине къанындан синггип гелген.

Доскада кърдашлыкъны гъакъында айтывлар, слайдлар:

Сёллюк иш:

Ичмедим аякъ – гъаракъы ичмедим деген маънада.

Чарх – къаркъала.

Зарал – яманлыкъ.

Инсан – адам.

Тамаза – къарт болгъан, уллу адам.

Асар булан таныш болув, муаллимни чебер охувундан башлана, охувчулар гъызан туталар, сонг асаргъа байлавлу беклешдирив соравлар салына:

1. Сизин оюгъузда къарт тамаза дюнъяны нечик сюрген? О нечик яшагъанны суратлайгъан сатырланы китапдан табып охугъуз.
2. Не учун Азрейил тамазаны оймюрюн узатма сюйген?
3. Тамаза неге агъара, неге терлей ону тону?

4. «Къурдашсыз яшав да, оьлюм де кыйын» деген сатырланы маънасын нечик англайсыз?

5. Нечик ойлайсыз, Азрейил тамазагъа дагъы да оьмюр къошгъанму экен?

6. Къурдашлыкъны гъакъында не йимик айтывлар эсигизде къалды?

7. «Къурдаш, дос булан бай гиччине халкъым» – деген сатырларда, шаир нени гъакъында айта?

8. Р. Гъамзатовну дагъы не йимик асарларын билесиз?

9. Дюнъяны оьлчевюнде Р. Гъамзатов не ерни тута?

10. Шиърудан аллитирация ва ассонансланы табыгъыз.

Шиъруну уьстюнде тындырыкълы ишлеген сонг уьйге иш гъисапда «Мени къурдашым» деген темагъа сочинение язмакъ бериле ва уллаталарындан, улланаларындан, интернетден пайдаланып, Дагъыстанда къонакълыкъны не йимик уллу агъамиятлыгъы барлыкъны гъакъында материал жыйып гелмек.

Программада къурдашлыкъны темасы булан тыгъыс къонакълыкъны темасы да геле. Лезгили шаир Алирза Сайитов оьзюню «Бизге къонакъ болугъуз» деген гиччи шиърусунда, аз сёз булан терен маънаны ачма бажара, дагъыстан халкъларыны арасында къонакълыкъны дагъыстанны халкъларыны яшавунда агъамиятлыгъын эсгере. Гъар куплет башланагъан сатырны Алирза Сайитов гелигиз, гел! – деген сёзлер булан башлай, бютюн халкъны оьзлеге къонакълай чакъыра, оланы оьр даражада къаршылама сюе.

Алирза Сайитовну шиърусуна байлавлу дарсны муаллим КТНД дарс булан байлама имканлыкъ бериле. Охувчлар булан Дагъыстанны халкъларыны арасында къонакълыкъ нечик ерни тутагъанны, огъар ата-бабаларыбыз нечик уллу агъамият берип гелгенни, огъар байлавлу гъар нече тюрлю айтывлар ва аталр сёзлери барын, къонакълыкъгъа нечик

абур этме гереге дагъыстанны халкъына къанына сингген ва лап уллу адатланы бири гъисапланагъаны гъакъында муаллим хабарлай.

Дагъыстанны миллетлерини арасында къонакълыкъ лап да оър гъисапланагъан адатланы бири болуп гелген. Адатлы гъалда бир юрдан бир юртгъа гелген къонакъгъа неге гелгенни, не сююп гелгенни, ону гелмеклигини мурады гъакъда бир де соралмай болгъан, къонакъ оъзю арив гёрюп сапары гъакъда хабарламай туруп. Къонакъны къаршылагъанлар буса огъар лап арив, асыл ашдан, арив онгарылгъан уйню гёрсете болгъан. Ёлгъа салагъанда огъар тюрлю-тюрлю савгъатлатлар да бериле болгъан. Дагъыстан миллетлени арасында къонакъ къан къардашдан бир де кем ерге салынмай болгъан. Ону яхшысына ва яманына къошулуп, ону разиллигин алма герек болгъан. Къонакъгъа яман сёйлеп, эришген хатирин къалдырыгъан, лап эрши ва намуссуз адамлардан гъисаплана болгъан. Къонакъ янгыз таныйгъан адам тюгюл, бир де гёрмеген адам болма да бола болгъан.

Къонакъ янгыз гелип яшап, туруп бир гесек гетип къалагъан адам тюгюл, къонакъларына бырынгъы заманларда яшлары шашып оъсмесин, гишиге абур этип де, сый этип де бажарсын, башгъа миллтлени маданиятын, адатларын теренден англасын деп, гъар бир тюрлю ишлеге уйренсин деп йибере болгъан. Бу ерде яшлар булан Абуталип гафуровну «Мени яшавум деген» хабарындан мисаллар гелтирме ярай. «... Уйге гелгенде, бизде алдын бир де гёрмеген бир адам олтуруп тапдым. Ону къара назик сакъалына акъ гирген эди, яшны энглери йимик ал энглери бар эди, тыгъылып толгъан арпа къапны йимик къурсагъы да бар эди. Къонакъ олтуруп, атам булан арив, илиякълы лакъыр эте. Атам булан хабарлай туруп, оъзю гёз тюпден магъа къарай. Айланышымны, турушумну тергей. Ону атына ем бердик, ол гетмей бизге олтуруп кёп заман къалды».

Бу темагъа багъышлангъан экинчи дарсында муаллим, яшлар асарны уйде охуп гелгенлигин гёзалгъа тутуп, асарны уьстюнде иш юрютюп олар булан, асарда ёлугъагъан сёз тагъымланы ва айтывланы тапдырып доскада яздыртма бола.

Айтывлар:

1. Гече юрюген, эртен сююнер.
2. Элни гёзю итти, кёулагъы сакъ.

Сёз тагъымлар:

3. Карантин тогъаслар.
4. Аш булан, ине ютгъандай болду.
5. Авзун юмдурмакъ
6. Къол ялгъар эди, кёмек этер эдим.
7. Асил ва гьалал гъайван.
8. Аягъы ярашмакъ.
9. Юреги, жаны аврумакъ.
1. Китапдан табып охугъуз.

Охувчулагъа лирика асарланы гёзеллигин ва шаирни усталын гёрсетмек мурат булан методика якъдан ону къапиясыны, ритмыны, чеберлик къуралларыны, бувунларыны уьстюнде иш юрютлейли оьтме бирдокъда ярамас. Гъар дарсда дегенлей, муалиим яшлагъа:

1. Ритм деген недир?
2. Ритмны адамлар къайдан алгъан?
3. Къапия деген недир?
4. Табиатдан сиз билеген ритм алышынывланы санагъыз?
5. Созукъ авазланы такрарланывуна не деп айта? (аллитерация)
6. Тутукъ авазланы такрарланывуна не деп айта? (ассонанс)

Чебер къуралланы уьстюнде иш юрюле:

Гелигиз, гел, бизге къонакъ болугъуз!

Аягъыгъыз яхшылыкъгъа басылсын. (Чакъырыв)

Къушлар чарнай, тюзелсин деп ёлугъуз,
Дослар учун **авур къазан** асылсын. (Тенгleshдpив)

Гелигиз, гел! Сиз адашып гетмесдей,
Шат юрегим шамчыракъдай ягъайым.
Генг авлакъны яйып лезги халидей (Тенгleshдpив)
Къаршылама алдыгъызгъа чыгъайым.

Гелигиз, гел! Айтма, бай да тюгюлмен,
Чиш-къашыгъым тюгюл алтын гюмюшден.
Аччы сёзню эшитмессиз агълюден, (Тенгleshдpив)
Тепсим толуп болур тюрлю емишден.
Гелигиз, гел! Сизге башым иемен,
Дос юреги дос тюшгенде билине. (Айтыв)
Дагъыстанны жаным йимик сюемен,
Алгъасагъыз Сулейманны элине.

Соравлар:

1. Къонакъ деп кимге айтабыз?
2. Сиз къонакъланы нечик къаршылайсыз?
3. Къонакълыкъ Дагъыстан миллетлени арасында не йимик ер тутуп гелген?
4. Шаир шиъруну игити гысапда нечик адамдыр?
5. Аягъыгъыз, яхшылыкъгъа басылсын, дос юреги дос тюшгенде билине – деген сатырланы нечик англайсыз?
6. Шиъруда айтылагъан Сулейман деген адам кимдир? Ону гъакъындан не айтма боласыз?
7. Чиш-къашыгъым тюгюл алтын гюмюшден –деген сатыны маънасын нечик англайсыз?
8. Гъыз тартылгъан жумлалар нелер къоллангъан?

9. Шаирни чакъырывда не йимик аталар сѣзлер къоллай, табып тептерлеригизге языгъыз.

10. Сиз дагъы да нечик чебер аламатланы билесиз? Миссалар булан исбатлагъыз.

Кадрияны яшав ва яратывчулугъу булан, 7-нчи класны охувчувлары «баллада» деген теория термин булан таныш болалар.

Дюнъядан тез гетген Кадрия 1948-нчи йылда Темирболатны агълюсюнде, Терекли-Мектеп юртунда тувгъан. Озьюню жагъил заманына да къараймайлы Кадрия бек пагъмулу къыз болуп оьсе. Озьюню биринчи шиъруларын Кадрия тувгъан элине, ана тилине багъышлап яза. Кадрия оьзюню «Халкъыма» деген шиърусунда, халкъына байлавлу терен маънасы сатырлар язгъан.

... Халкым, сениъ шыктай таза тавысынъ

Кирген меним тамырыма, каныма.

Йырым сениъ коьнъилинъди йылытса—

Муннан уьйкен наьсип йокты яныма....

Ногъай тилни, къумукъ тил булан ювукълугъун, ногъай тил де къумукъ тил йимик тюрк къавумланы бир тайпа тилине гирегенни гъакъында муаллим охуй ва англатывлар юрюте. Шиърудан таба фонетика башгъалыкъларын мисаллар булан исбатлап гѣрсетме тийишли. Охувчулар тилни ошашлы ва башгъа янларын гъис этип бажарма тарыкъ, мисал учун къумукъ тилге ювукъ сѣзлер: халкым, таза, тавысынъ ва ш. б. англама къыйын сѣзлер:

Шыкъ – чыкъ;

Тавысынъ – тавушунъ;

Коьнъилинъди – гѣнгюнъ;

Уьйкен – уллу.

Кадрия «тилим меним» деген шиърусунда, тилин билмейген, ону билмеге суймейген инсанлагъа булай деп яза:

... Ынанмайман тилди муттым дегенге,
 Тилди муттым дегенге инанмайман,
 Шаркларына бир инсанлык энмеген
 Бу тайпады инсанга санамайман²⁸.

Сөзлюк:

Ынанмайман – инанмайман;
 Муттым – унутдум, билмейген;
 Шаркларына – чарх;
 Энмеген – юкъмагъан.

1. Кадрияны «Тилим меним» деген шиърусун къумукъ шаирлени къайсы шиърусу булан тенгleshдирме ярай.

2. Оланы ошашлы ерлери гъакъда айтыгъыз?
3. Оъз тилин билмейген адамгъа автор нечик багъа бере?
4. Сиз дагъыда тилге байлавлу шиъруланы билесиз?
5. Сиз тилигизни шиъруда шаир айтагъан кюйде билемисиз?
6. Тилниде, халкъны да не байлавлугъу бар? О гъакъда айтыгъыз.

Кадрияны гъакъында муаллим охувчулагъа болгъан чакъы генг маълумат берме къаст этме герек. Шаир къызны халкъына ва тилине байлавлу шиъруларындан къайры, ананы темасы да айрыча ер тутта. Ону программада берилген балладасы ананы темасы булан янаша оътюп гетген къагърулу уллу Ватан Давну темасын ачыкъ эте. Баллада бек бек пашман ва теманы айланасында язылгъан. Муаллим оъзюню охувунда гъар сёзю гертиликни тувдурардай болма герек. Балладаны баш игити болгъан ана, авлетине гъасирет кюйде оълюп гете. Гъар мюгълет ва балладаны гъар бёлюгюнде шаир ананы гёз къаравун тюрлю-тюрлю пашман кюйде суратлай. Биринчи бёлюгюнде муаллим охувчуланф баллада ны охума гиришдире, ону гъакъында къысгъа

²⁸ Кадрия «Уъйинъизге яхшылык». Махачкала. Даг. Книжное издательство, 2008г. С. –200

маълуматлар бере, 2-нчи бёлүк ананы дертин ачыкъ эте, ананы бет гелишинден ону ич дюньясын ачыкъ эте.

Дарсны мурады: Кадрияны яшав ва яратывчулугъу булан «Ананы оьлювю» деген балладасы булан таныш этмек; чебер охувун теренлешдирмек;

Сёзлюк:

Уйкен – уллу, генг;

Конгур – медь;

Тёрде – оьрде;

Кирлер – кьаралар.

Ана ятгъан уйкен тёрде тёшелип,
 Азгъан, битген кьаны кьачгъан юзюнден.
 Тамагъына тыгъылып арт тынышы,
 Гёнгю чыкьгъан яшавундан, оьзюнденн.
 Ятгъан кьатын. Яягъында гёзьяшы
 Кьатып кьалгъан, тегюлмеген кьайгъыдай.
 Ажжал буса, посагда кьадалып,
 Кишнеп тура бирев кьувгъан айгъырдай.
 Авур тыныш ала Ана кюстюне...

Шаирни асарында чебер кьуралланы тюз кьолланыву асарны бай эте, ону гючлендире, ананы гьалын, бет гелишин гёрме кёмек эт.

Ана авду. Гелди ахыр сагъаты.
 Тек кьараву терезден таймады.
 Ажжал гелип кьапуларын кьакьгъанда,
 Муна гелди уланы деп ойлады.

Ахыр сагъаты гелген ана, ажжалны кьагъывуна да уланы деп турагъан ананы умутлары бирден узьюле, ону гёрмей оьлегенени ана бирден – бир кюстюне. Балладагъа кьоюлгъан атны уьчюнчю бёлүк ача, бу бёлүк лап аслу бёлүк болуп токьтай. Бозлап кьалгъан ананы гёзлери даимликге ябыла. 4-нчю бёлүк докьтур кьатынны атындан язылгъан: - Гёргенмисиз сиз ананы оьлюмюн, деген сорав берип, оьзю жавап бере:

Мен гѐргенмен. Ичим толгъан къайгъыдан,
 Юрегимни юз еринден йыртагъан.
 Гѐзю гѐрмей савбол этди улангъа
 Гѐз алдымда яшны оьлген анасы.
 Эсге тюшсе, оьзюме ер тапмайгъан,
 Шо оьлюмню гъеч сав болмай ярасы.
 Эсден къалгъан къартыллайгъан къоллары,
 Яшдан толгъан языкъ Ана гѐзлери.

Баллада енгил тил булан язылгъанлыгъын гѐз алгъа тутуп, янгыз ону охувчулагъа таъсирин артдырмакъны гъайын этме герек. Муаллим, балладаны тийишли даражада ва таъсирли чебер, онда суратлавланы сѐз булан охуп гѐрсетип бажарса, асарны хыйлы яны чечилген деп гъисап этме ярай.

Муаллимни чебер охувундан беулешдирив соравлар бериле:

1. Балладаны баш игити кимдир?
2. Ону гъакъындан не айтма боласыз?
3. Ажжал гелип къапуларын къакъгъанча, ана ким деп тургъан?
4. Ананы дерти недир?
5. Къаравлары къапуланы тырнады, -деген сатырланы нечик англайсыз?
6. Ана дюньядан нечик гете?
7. Огъар ким къарагъан?
8. Ананы ою недир?
9. Баллада маънасын гючлендиреген чебер къуралланы табып, тетрадарыгъызгъа языгъыз.

7-нчи класны охувчулары биринчилей баллада деген теория англав булан таныш болалар. Муаллим тындырыкълы кюйде адабият жанрланы гъакъында ва баллада къайсы тайпа жнргъа гирегенин огъар не деп айтылагъанны англата.

Баллада – лиро-эпика поэзияны бир журасы: шаир янгыз обзюню гыслерин ва ойларын гёрсетип кьоймакъ, шо гыслени тувдурагъан себеплени де суратлайгъан сюжети булангъы гиччирек шиъру.

Орта асруланы адабиятында (француз, испан, италиян) башлап баллада деп хор булан йырланагъан лирикалы шиъруда айтыла болгъан.

Бара-бара туруп балладаны журасы да, маънасы да алышына гелген ва баллада деп сюжети булангъы фантазиялы, тарихи яда игитликни суратлайгъан асаргъа айтылгъан.

Бизин девюрде баллада деп айрыча бир яшавда болгъан, игитликни суратлайгъан сюжетли шиъругъа айтыла.

Школаны программасына гьар класда гёре лирика асарлар булан янаша эпос асарлар да уйрениле. Эпос асарлар уьч тюрлю бола: гиччи асарлар, орта асарлар, уллу асарлар.

Гиччи асарларда кёбюсю гьалда адамны яшавундан бир гесеги суратлана, бу тайпа асарлагъа **хабар** деп айтыла. Орта эпика асарлар игитни яшавунда бир уллу бёлюгюн, ону яшавундан бир гесегин суратлай, игитни ортакъчылыкъ этеген агьвалатларын гёрсете. Бу асарлагъа **повестлер** гире.

Уллу эпика асарларда баш игитни яшаву савлай суратлана, оланы аралыгъы, агьвалатларда ортакъчылыкъ этеген ерлери генг кюйде гёрсетиле. Бу тайпа асарлагъа буса **романлар** гире.

7-нчи класны программасына эпос асарлардан: А.-П. Салаватовну «Айгъази» деген пьесасы булан, Б. Атаевни «Сапун тавну арсланы», К. Абуковну «Очакъда от сёнгенче», К. Мазаевни «Периште» деген асарлар булан таныш болалар.

Эпос деген сёзню чебер адабиятгъа гёре маънасы инсанланы яшавундан хабарлайгъан оьлчевлю чебер асар демек бола. Эпосгъа

хабар къайдада яратылгъан сюжетли роман, повесть, хабр, очерк жанрланы къуршайгъан сюжетли адабият асарлар гире.

Эпос асарларда игитни яшаву гъакъында айтыла, игит ортакъчылыкъ этеген агъвалатлар суратлана, ону башгъа игитлер булангъы аралагъы ачыкъ этилине.

Эпос асарланы анализини планы

1. Асарны яратылыву гъакъында:

- асарны язивчуну яратывчулугъунда ва къумукъ адабиятта ери;
- асарны тарихи девюр булан байлавлугъу;
- асарны яратылыву булан байлавлу авторну биографиясындан маълуматлар.

2. Асарны жанры. Жанрны белгилери.

3. Асарны аты ва ону маънасы.

4. Хабар кимни атындан юрюле.

5. Асарны темасы (нени гъакъында) ва идеясы (шу асар булан не айтма, негер уйретме суйген).

6. Асарда гётерилеген масъалалар.

7. Сюжети (агъвалатланы гезиги), игитлени аралыгъындагъы къаршылыкълар, оланв себеби ва заманы.

8. Асардагъы келпетлени тизими:

- игитлер (баш, экинчи даражалы, яхшы хасиятлы ва яман, къылыкъсыз);
- игитлени ишлери;
- игитге озге келпетлени янашыву;
- игитни озюне къараву;
- авторну келпетлеге янашыву.

9. Асарны композициясы (къурулушу):

- асарны бёлюклери;
- эпиграфы (бар буса), ону маънасы;

- авторну гёзкъаравлары, нечик гёрсетилген? Автор асарда салынган масъалаланы чечиливюн нечик гёре?

10. Асарны идеясын ачаган чебер алааматлар (къайдалар).

11. Асарны тилини айрылыкълары (эсгиленген сёзлер, диалект сёзлер, бирикген сёзтагъымлар ва ш. б.)

Адабиятны асарны чечив, алдагъы яшавну суратлагъандан къайры, ону гъалиги яшав булан тенгleshдирмеге де кёп имканлыкълар болдура.

Муаллим асарны чечивде къайсы ёлну тангласа да, эпика асар савлай чеберлик бирликде чечилмеге тарыкъ; ону ичделигини ва къалибини бирлиги гёзалгъа тутулма герек. Муаллимни борчу - асарны сюжетин ону къурулушуну оьзге элементлери, келпетлери, суратлавлары гёрсетив къайдаларыны тюз ёлларын ахтарып къолламакъ.

Оьрде эсгерилип гетгени йимик, къумукъ адабият дарсларда тюрлю-тюрлю класларда проза асарлардан хабар, повесть ва роман гечиле. Оьлчев якъдан уллу болмайгъаына гёре, хабарлар аслу гъалда школалар учун гъазирленген охутув китаплагъа савлай алынып къошула, оьлчев якъдан уллу асарланы (повестлени, романланы) буса гесеклери берилип къала.

Эпос асарларда охувчулар асардагъы аслу пикруну, ону аслу маънасын ачаган бёлюклени токъташдырмагъа, авуз тил байлыгъын оьсдюрге, чебер хабарлап уьйренмеге, тилни гёзеллигин сезмеге, ону сёз булан айтып бажармагъа, сёз байлыгъын артырма уьйренелер. Эпос асардагъы суратлавланы гючю булан асарда айтылагъан заманын токъташдырмагъа, суратланаган игитлени ич дюньясын англамагъа имканлыкълар ачыла.

Къазбек Мазанаевни «Периште» деген повестинден берилген гесеклеринде суратлавну кёмеклиги булан игитлеге багъа берме

бажарыла, асарда айтылагъан агъвалатлыны заманын ва ерин, дагъыстан халкъланы арасындагъы дослугъун, къатнашывун, оланы байлавлугъун ювукъдан англама кѣмек эте. «Периште» деген асарда Гули деген баш игитни ѳмюр сюрген йыллары ва ону Сайдилла деген хоншусу булангъы аралыгъы суратлана. Гъар бир асарны яшав булан байлавлугъу болмаса, натижа береген ва тарбияны яда буса оланы англавларын теренлешдирип иш болду деп гъисап этме ярамай. Игитлени суратлав булан олар Сайдилла йимик адамлардан арек болма, адамланы ювукъдан таныма, гъар биревге инамлы болма ярамай деген ойгъа гелме тарыкъ. Охувчу яш асарны охувундан башлап игитлени автор суратлагъан къайдасына, онда къоллангъан чебер асардан огъар багъа берме, оланы яхшы ва яман янларын айырмагъа уйренелер.

– Уьюгюзге яхшылыкъ, – деди Гули, хоншуларыны эшиклерин ачып.

Тахтамекеде олтуруп чарыкъ тигеген Сайдилла, алгъасамай башын гѣтерип, **Гулиге уьч бутлу алашаракъ шанжалны гѣрсетди.**

– Гел хоншум, – деди ол **татывсуз тавуш булан.** – Шулай багъып чыкъ.

Очакъны алдында Бати къарын кюрзе эте эди. **Ол, къонакъгъа бетин сама бакъдырмай,** алдындагъы ишине бирден-бир бек къарышды.

Оърде берилген эпизоддан таба охувчулар асарда суратланагъан инкар игитлер (Сайдилла ва Бати) олар нечик адамлар экеннин англама ва олагъа багъа берме бажаражакъ. Алдагъы дарсларда гечилип гетген, дагъыстанлыланы арасында лап уллу гъюрмет этилеген къонакълыкъны гъакъында повестде айтылагъан игитлени бир англаву да ёкъ, бу да ѳзлени башыны гъайын этип айланагъанны гѣрсете. Асарда автор къоллайгъан суратлав игитлени ич дюньясын тийишли даражада ачыкъ эте.

– Көп багъа айтармы экен? Нечакъы тилер экен? Акъча... Мен сиздеги акъчама умут булан ... – деп, Гули явлугъуну буччагъын окъалай тербеди.

Тигеген ишин де къоюп, Сайдилла:

– Не акъча? – деп, **аралгъан гёзлерин** Гулиге тикленди.

Бати гъали де кюрзе этегенин бёлмеди. Гулини къаркъарасы зирилледи.

– Гъуя къаравюн, не акъча деген недир?! Мен сагъа дёрт тюмен акъча да, бир алтын билезик де бермедимми? – дей ол, гъазирине тамагъы да къуруп, тавушу да алышынып.

Асарда автор диалогну кёмеклиги булан игитлени ишлери булан оланы ич дюньясын ача. Оланы сёзюнден таба охувчугъа олагъа тюз багъа берип болур йимик шартлар ярата.

Юреги ярылгъан Гули хошуларына:

– Отугъуз сёнсюн сизин! Очагъыгъыз сувусун! – дей туруп, къачып орамгъа чыкъды.

Юреги ярылгъан, дагъы этме зат да билмей, Гули хоншуларын лап душманына айтагъан, «уьюгюз-эшигигиз тозулсун» деп маъна береген къаргъышны айтып чыгъып гете.

Асарны савлай чечивюнде шулай соравлар бериле:

1. Бу асар къайсы темагъа багъышлангъан?
2. Асарда айтылагъан баш игитни яш йыллары нечик оьтген?
3. Хоншусу Сайдилла ва ону къатыны нечик хасиятлы адамлар болгъан? Оланы хасиятын автор суратлайгъан ерлерин китапдан табып охугъуз.
4. Хоншусу ва ону къатыны Бати Гулини негер къаршылама токъташа, нечик ойлайсыз?
5. Алдангъан Гулини гъалын суратлайгъан сатырланы охугъуз.

6. Гулини къзапланыву ону не йимик ойгъа гелтире? (Медицина адамны шолай гьалгъа не деп айта – депрессия).

7. Гулини башындан гетгенлигине кимни гюнагълы гьисаплайсыз? Асардан шо ерлерин (ону авлия болгъанлыгъын) гёрсетеген сатырланы табыгъыз.

8. Этген иши саялы олар такъсырлангъанмы?

9. Сайдилла ва Бати нечик хаситялы адамлар болгъан?

10. Асарны ахыры битеген кюйге сиз разисимисиз?

Эпос асарланы уйренивде кёбюсю муаллимлер охувчуланы асарны ичделигине, маънасына бакъдырып, ону чеберлик янына онча агъамият берилмей. Програмагъа гирген гъар-бир асар чебер асар экенни бирдокъда унутмагъа ярамас, асарда хабарлав, суратлав аслу ерни туда, озокъда ону маънасын, ичделигин чечмейли, келпетлер булан байлавлугъун токъташдырмайлы, ишни толу кюйде юрютме бажарылмай.

Эпос асарлар, яшланы англавларын теренлешдиргенден къайры, ативлюкню гёрмеге, гъис этмеге де уйрете, авуз тилин байлашдыра. Муаллим охувчулар булан эпос асарланы тюрлю-тюрлю ёлларда чечип юрюте.

Мисал учун, берилген соравлагъа охувчулар текстни охуп жавап берме, лакъырлашыв юрютме, гечип битген асар булан тенглешдирмеге, чебер охумагъа ва ш. б. ишлер юрютмеге бола. Озокъда, 7-нчи класны охувчуларына класда асарны гечип, ону бир бёлюгю булан таныш болмаса, озбашына уйде ишлемеге къыйын тиежек.

А. Гафуровну «Мени яшавум» деген повестин гечегенде охувчулардан асарны баш игити ва экинчи даражалы игилери тенглешдирилип суратлана. Охувчулар уйренилеген асарда хабарын ва суратлавну айырып бажарма уйренме герек. Эсгерилген асарда

охувчулар хабар кюйде язылган ерлерин суратлавлар булан тенглешдирип, айырып бажарма тарыкъ. Шолай этмесе, асарны тийишли даражада англамагъа кыйын болар, демек, хабарлав ва суратлав асарны маънасын ачыкъ этивде охувчуланы авуз тилин обсдюрювде аслу ерни тутуп токътай.

Асарын уьстюнде ишлей туруп шулай сораулар салма ярай:

1. Абуталипни обтген яшаву не йимик суратлавлардан ачыкъ бола?

Мен Шунни деген юртда тувганман. Атам Абдулкъапур обмюрю-башы бар чакъы башгъалагъа лап аз гъакъгъа – бир гийим чарыкъгъа, **бир эсги гёлекге**, бир-бирде, гъатта **бир гесек экмекге** де ишлеген, берген затны алмай кюймагъа эби болмагъан. Ярлылыкъ бизин гиччи уьйден бир де айрылмагъан; мен обзюм тувган, яшагъан уьйню **ялангъач тамларын** буссагъат йимик гёремен.

2. Гелген кюнакъны суратлайган ерлерин табыгъыз.

Уьйге гелгенде, бизде алдын мен бир де гёрмеген бир адам олтуруп тапдым. Ону **къара назик сакъалына акъ гирген** эди, яшны енглери йимик ал энгилери бар эди, **тыгъылып толган арпа къапны йимик къурсагъы** да бар эди. Кюнакъны **хынжалыны сабы багъалы сап** эди, кюолунда тизив къамучусу бар эди. Кюнакъ олтуруп, атам булан хабарлай эди. Кюнакъны **хынжалыны сабы багъалы сап** эди, кюолунда **тизив къамучусу** да бар эди.

3. Хабардагъы суратлавлар булангъы жумлалар асарны маънасын ювукъдан англама нечик кёмек эте?

Суратлавлар игитлени уьст герюнюшюн ачыкъдан англама, огъар багъа берме, ону игитлерини яшав-гъалын гёзалдына гелтирип, ювукъдан таныш болмагъа имканлыкъ бере.

Оьрде эсгерилген ишни программада берилген бары да эпос асарлагъа байлавлу юрютме бажарыла. Шолай иш охувчуланы асарда

суратланагъан ишлени тюз гёзден гёчюрме кёмек эте. Асардагъы халарлавлар ва суратлавлар язувчу А. Къапууров озюнню яшавун охувчугъа ювукъдан билме, ону яшавун гёз алдына гелтирме кёмек эте. Асарны охума гиришгенче, муаллим хабарда гёрсетилген агъвалатлар А. Къапууровну гиччи, яш заманында болгъан ишлени суратлайгъанны англатма тийишли.

Охувчулар булангъы лакъырлашыв, уста Чалабин тындырыкълы суратлав, Абуталипни къыйынарын ва артда узатылгъан бары да ишлени англама озлеге кёмек эте деген натижагъа охувчуланы гелтирме герек. Савлай алгъанда, шо суратлавлар башгъа гёрюнюшлер булан бирликде, Абуталипни яшлыкъдагъы къыйыны яшавун гёз алгъа гелтирмеге кёмек эте. Хабарны ичинде аслу гьалда игитлер аз бола, гёбюсю гьалда баш игитни этген ишлери гьакъда суратлана, бир сюжетли линия бола.

Эпос асарлардан 7-нчи класны программасы Б. Атаевни «Шавхалны къаласы», «Сапун тавну Арсланы» деген очеркине алышдыргъан.

Очерк – яшавда болгъан герти агъвалатлагъа, документлеге, авторну оз къаравларына асасланып язылгъан, эпика жанргъа гиреген проза асар.

Очеркде суратлавлардан къайры (портрет, пейзаж, гёрюнюш), тюрлю агъвалатланы, персонажланы (адамланы) гьакъында хабарлана, тек хабарда йимик ойлашылып чыгъарылмагъан, герти тюрлю ишлер суратланмай.

Очерк публицистика – документли ва чебер очерк деп эки бёлюкге айрыла. Публицистика – документли очеркде суратланагъан гьаллар яшавда бар кюннде гёрсетиле, чебер очеркде буса айрыча адамланы, олны яшав-туруш гьаллары суратлана.

Б. Атаени «Сапун тавну Арсланы» деген асары чебер очеркге гире.

Очеркде белгили Муцалауллу, Совет Союзну игитии Абдуллаев Абрурахмангъа багъышлангъан. Очеркни башында хабарлав ва суратлавну кѣмеклиги булан охувчулар Абдурагъман тувуп-оьсген йылланы ювукъдан англама бола.

Бу темагъа байлавлу, оьзюню сынавларына ва тюрлю-тюрлю источниклени кьоллап дарс оьтгерме имканлыкъ ачыла.

Дарсны мурады: Б. Атаевни яшав ва яратывчулугъу булан таныш этмек; «Сапун тавну Арсланы» деген асарны идея маънасын аян этмек; охувчуларда патриот гьислер тувдурмакъ, Абдурагъман игитни уьлгюлю ишлеринден таба охувчуларда кьоччакълыкъ, кьаттылыкъ, Элине амин болмакъ йимик гьислени гючлендирмек; дарсда картаны кьолланыву булан, оланы география англавларын генглешдирмек; чебер охувун яхшылашдырмакъ.

Дарсгъа байлавлу болуп, асарны автору Б. Атаевни, асарны игити Абдурагъманни портлери, ону тувуп, оьсген ата юртуну суратлары, Ленинград, Симферополь, Сапун тавну суратлары, тавну ягъында дагну ортакъчыларына салынгъан мемориальный таш, Симферопольда оьтген давлардан видео материал йимик слайдлар кьоллана.

Гетген дарс беклешдириле, янгы дарсгъа гѣче туруп гечип гетген М.-С. Ягъияевни «Топуракъ сѣйлей» деген асарны тематикасына ювукъ язылгъанны, оланы тематикасы бир экени айтыла.

Янгы дарс охувчулагъа берилген ишден башлана. Оланы бир-экусине игитлеге ва дав ортакъчылагъа онгарып гелген материалындан башлана.

Муаллимни дарсны алдын ерли охума берген

Муаллимге салынгъан аслу борчлардан кьайры, яшланы дав йыллагъа, онда ортакъчылыкъ этгенлени эсегерип оьзюню юрт

агълюлеринден ахтарып, материал онгарып гелме, дарс жанлы оьтгерилежек. Охувчулагъа дав игитлени ювукъдан таныма ёл ачылажакъ. Эсгерилген къайда эки кюйде юрютюлме бола:

1) Муаллим онгаргъан материалгъа охувчу яшлар тынглай;

2) Охувчулагъа оьзлеге дав игитлени яда ону ортакъчыларыны гъакъында материал жыйып гелмек тапшурула.

Бу иш яшланы билимлерине ва чагъына гёре берилежек, бир-бир яшлагъа оьзлени дос-къардашларыны гъакъында материал жыймакъ, бирлерине буса муаллим берген игитлени яшавуна байлавлу материал жыймакъ бериле. Мисал учун, **Совет Союзну игитлери** – Акаев Юсуп, Исмаилов Абдулхаким, Джумагулов Эльмурза, Абдуллаев Абдурагъман. **Россияны игитлери** Аскеров Аскер, Даудов Закир, Абдурагимов Магомедшамиль ва ш.б.

Дарсда Абдурагъман игитге байлавлу очеркни гечегенде, охувчулагъа ону дагъыданда ювукъдан таныма ёл ачылажакъ. Дарсны барышында очеркде айтылагъан ишлер не ерлерде оьтгерилгенни гъакъында хабарлай. Очеркни атына агъамиятын бакъдыра. Эсгерилген ат булан тыгъыс байлавлугъун.

Сёзлюк иш:

Сапун тав – Къырымда ерлешген тавну аты

Симфераполь – Къырымдагъы шагъар

Къызыл асгер – Совет асгер

Чин – асгерде къуллукъ этеген сержантлагъа, офицерлеге тагъылагъан ат

Яврункъалакъ – аркъа янындан уьтдеги сюек

Гъужум – атака

Мёкеллене –

Такъсырлы – гюнагълы

Къагъарлана – ачувлана

Беклик – къала

Субай – терек (бийик адам)

Очеркде айрыча берилген шагъарланы, дегизлени атлары: Ленинград, Телави, Тбилиси, Украина, Симферополь, Сиваш, Азов денгиз, Сапун тав,

Очеркде берилген хабарлавдан ва суратлавлардан охувчулар Абдурагъман булан ювукъдан танышболалар:

Биз уллу абур ва сый булан объюню атын эсгеренгн шо адам – Совет Союзну Игити Абдурагъман Абдуллаев. Ол **Хасавюрт** району тезги юртларындан бириси **Муцалавул** ярлы сабанчыны агълюсюнде тувгъан. Объюне алты йыл битгенче атасы олюп, Абдурагъман анасы Жанбийкени къолунда тарбиялана.

Шу сатырардан биз Абдурагъманны яш йыллары булан, о тувуп, оьсген ожакъны ювукъдан таныйбыз. Очеркни анализ этивюнде гъар жумалада дегенлей ёлугъан тенглешдиривлер, гёчюм маъна береген жумлалар баш игитни ишлерин бирден-бир ачыкъ эте, ону этген ишлерин гючлендире.

Темир-бетон бекликни ичинде: «Орус, дагъ урма, купат!»– деп ялбарывлар эшитилине. Авазланы арты булан **инине тютюнлюк салынгъан тюлкюлердей** буюгъуп, къолларын да гётерип, фашистлер чыгъып геле. Язывчу фашистлени осал этип гёрсетмек булан тенглешдириг чеберлик алааматны къоллай. (бет. 137).

Гаражны 50 мерт арекдеги траншейге гелип немецлени бир ротагъа ювукъ солдатлары беклеше. Оланы командири, **субай терекдей бийик офицер**, гаражны ичинде совет солдатлар барны биле. Онда жыйылгъан немецлер, **тавукъ урламагъа арангъа гирген хасмушлар йимик**, пысып токътагъан. (бет 138).

Фашист офицер жагъил, **субай терекдей** исбайы къаркъаралы, **чювюннюрдей итти сакъалы**, уллу гёк гёзлери булангъы гиши. Ону

обстюнде яшыл исхарлардан узун шинели, башында алды йимик йыртыллай, сайки билесен, гиши давда тюгюл – кьонакьлыкьда.

Немец-фашист генераллар, офицерлер гьеч **«инсан батып болмас»** деп ойлашагьан темир-бетон бекликлени **кьурчакь уйлени йимик** бузуп, тозуп, сайламлы **асгерлерин кьырып чайдай этип** бизин кьызыл боецлер Сапун тавну тьбесине чыгьа ва душманны Севастополь шагьаргьа багьып, **кьойланы йимик, кьува.**

Оьрде эсгерилген чебер аламатлар Б. Атаевни тилини байлыгьын, гьезеллигин, асарны чеберлигин, инчелигин гьис этме imkanлыкьлар бере. Асарны уьстюнде кьаныгьывлу иш юрютюлмесе чебер асар савлай чечилген деп гьисап этме болма. Асарны чеберлик ягьына охувчуланы агьамиятын бермек учун:

1. Асарны чеберлигин артырагьан жумлаланы охугьуз.
2. Оланы башгьа сьзлер булан алышдырып кьарагьыз, маьнасы алышынаму?
3. Асарда бирикген сьзтагьымланы, айтывланы табып тетрадарына яздырив.

Б. Атавни «Сапун тавну Арсланы» деген асары яшланы Уллу Ватан давда ортакьчылыкь этген Совет Союзну Игити деген атгьа ес болгьан гьюрметли дав ортакьчыларына, янгы технолгияланы ва предметлени арасындагьы байлавлугьу булан оланы билимлери теренлеше; асарны чебер гьзген чечип, ону савлай маьнасын imkanлыкьлар берилежек.

Асарны савлай маьнасын ачмакь муратда шулай соравлар салынма ярай:

1. Абдурагьманны яш йыллары нечик оьтген?
2. Абдурагьманны асгердеги кьуллугьу нечик башлана?
3. Абдурагьманны асгердеги кьуллугьу нечик башлана?
4. Абдурагьманны кьайсы асгер бьлюгьуне кьошалар?

5. Бизин асгерлер Симферополь шагъарны нечик къолгъа алгъан?

6. Сапун тавгъа гъужумгъа немецлер ва бизинкилер нечик онгарылгъан?

7. Командири Абдурагъмангъа нечик тапшурув бере?

8. Ябушувда гёрсетген игитлиги саялы Абдурагъмангъа нечик савгъат бериле?

9. Абдурагъмангъа ахырынчы ябушувдан сонг нечик сыйлы ат бериле?

10. Сиз дагъыда нечик игитлени билесиз? Оланы атларын эсгеригиз.

Гъар соравну жавабын муаллим оъзю толумлашдыра. Оърде эсгерилген ишлерден сонг муаллим, уыйге «Давну агъы» деген темагъа сочинение бериле.

II. Класдан ва школадан тышда адабиятдан ишлер

Школада адабият ишлени юрюлюшю гъакъында гъали болгъунча айтгъанларыбыз класдан тышгъа чыкъмай, класдагъы дарсда юрюлеген ишлеге байлавлу эди.

Школаны охутув ва тарбиялав ишлери дарсда этилеген ишлеге байланып къалмай. Охутув ишлени тюз салыныву класдан, школадан тышда юрюлеген ишлени генг оьлчевде болмагъын гёз алгъа тута.

Класдан тышдагъы охувгъа, кружокланы ишлерине, адабият яшланы яратывчулукъ ишлерине, адабият чеберликни ахшамларына, экскурсияланы къурувгъа ва класдан тышда юрюлеген бек агъамиятлы башгъа ишлени жураларына осал тергев берилип къала.

Класдан тышда оьтгерилеген ишлени аслу мурады – оланы яратывчулукъ ишин теренлешдирмек, оьзбашына ойлашма ва ишлеме имканлыкъ бермек, билимлерине таянып, янгы билимлер алма ёл ачмакъ болуп токътай.

Класдан юрюлеген ишлерден айры адабият дарсланы юрютов къайдаларында класдан тышда оьтгерилген ишлерде аслу ер тута. Бу барыда оьрде эсгерилип гетген талапланы тюрлю-тюрлю ёлларда чечип бола. Класдан тышда иш охувчуланы - «Лапда аслусу охувчугъа оьзюн ишлеме ёл ачма къоймакъ. Оьзбашына иш гёрме башлагъан охувчу, ону дагъыдан да ругъландыра»²⁹.

Класдан тышда охувну йылны башындан гёз алгъа тутма тюше, охулагъан китапланы списогун токъташдырагъан сонг, класдан юрюлеген алтынчы дарсда оьтгерме тюше.

Адабиятдан муаллим оьзюню предмети талап этеген даражада яшланы школдан тышдагъы яшаву булан таныш болма борчлу.

²⁹ Волков И. П. Приобщение школьников к творчеству. - М.осква1982, стр 28

Сорап, нени охума сюегени гьакъында сочинениялар яздырып, не де язывлу сораплар берип, тѣбендеги сораплагъа охувчуланы гьариси нечик ювукълашгъанны ачыкъ этме герекли бола. Класдан тышда охувну ва ишни юрютеген къайдалары тюрлю даражаларда оьтгерме тийишли.

Школадан тышдагъы ишни кьурмакъ барындан да алда класдан тышдагъы охувну тюз салмакъ бола.

Класдан тышда охулагъан асарланы гѣрсетип программаланы артына къошулгъан списокланы уьйренив булан муаллим ишге гирише туруп класдан тышда охума гѣрсетилген асарлар булан охувчуланы таныш этме тарыкъ.

7-нчи класда, класдан тышда охув, класда юрюлеген иш булан тема якъдан байлавлу болуп, класдагъы иш булан бир вакътини ичинде яда алда юрюлсе яхшы бола. Класда юрюлюп турагъан дарслар булан бирге, класда тышда охулгъан асарлар булан сораплар гийирме тюше. Класда охулгаън асарланы чечегенде, гиришив сѣзде, натижа чыгъарагъанда ва башгъа онгайлы ерде шо асар булан янаша класдан тышда охулгъан асарны да эсге салып оьтмек онгайлы болажакъ.

Класдан тышда охугъан ёммакъланы эсине алып викторина оюнлар юрютюле.

Бу бѣлюкге багъышлангъан ишлерден дагъы да булайын юрютме ярай: охувчуланы халкъны чебер сѣз хазнасыны жанлы сѣзлюкню усталары булан булан алданокъ этиленген плангъа гѣре халкъ сѣзлюкню усталары йырланы, ёммакъланы, айтывланы нечик чебер хабарланагъанны гѣрсетмек учун юртдан яда шагъардан халкъны арасында къужурлу этип хабарлайгъан, язывчуланы яда театрланы сагънасында ойнайгъан белгили артислени чакъырма ярай.

Бу бѣлюкге багъышлангъан тышдагъы ишден бирдагъы бир асувлусу – халкъ айтывларыны, ёммакъларыны, йырларыны игитлери

ва бизин заманны адамларыны игит ишлери деген темагъа лакъырлашыв ытгерив.

Класдан тышда кѣп тюрлю ишлер кютмеге бола. Ана тиллени жумасына, язивчуну шаирни яратывчулугъуна, охугъан китапланы арагъа салып ытгерилеген мероприятияелер. Мисал учун ана тиллени жумасына багъышлангъан мероприятияени «Ана тилим кѣумукъ тил» деп ат тагъып КВН кѣайда да ытгерме ярай. Бу ишни асул мурады охувчуланы кѣумукъ тилге бакъгъан сюююн артырмакъ. Бу ишни муалим ызюню фантазиясыны байлыгъына гѣре кѣуруп бола. Кружокну юрютеген муаллим шаирлени янгы чыкъгъан жыйымлары булан пайдаланма тийишли. Ондан кѣайры муаллим охувчу яшлар булан шаирлени школагъа чакъырып кѣойгъанлыгъындан кѣайры оланы янгы чыкъгъан китапларыны призинтацияланы алып бармакъ, онда ортакъчылыкъ этмек оланы поэзия яшаву булан ювукъдан таныш болмакъ да адабиятгъа сюююн артырмакъ талапларындан бири болуп токътай. Мисал учун янгы шаирлерибизни артда чыкъгъан китапларындан Дж. Керимованы, Ш. Алишеваны, У. Ибрагъимованы. Р. Устархановнаны, А. Жачаевни, Б. Магъаматовну ва ш.б. китапларын эсгерме болабыз.

Кружоклар

Охувчулар учун бек агъамиятлы болгъан класдан тышдагъы охувну айры хасиятлары бар. О да гъар охувчуну класдан тышдагъы охуву, кюрчю гъисапда, муаллимни гѣз кѣаратывундан тышда юрюлюгенлиги. Амма охувчулар кружокда бирлешген ва оланы иши муаллимни тувра кѣатнашыву булан кѣурумлу ытгерилген гезикде, школадан тышдагъы ишге кружоклар дагъы да артыкъ пайда бережек.

Адабиятдан белгили бир якъдан ювукълашагъан ва школада кѣурулагъан кружокланы уьч журасы бар.

1. Аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружоклары.

2. Яратывчулукъну кружоклары.

3. Драм кружок.

Кружокдагъы иш класда юрюлеген ишден хыйлы башгъа болма герек. Ол иш охувчуланы бек иштагъландырма ва бары да ортакъчуланы къуршайгъан кюйде бек къужурлу оьтгерилме герек.

Кружокну жыйымы янгыз бир класны охувчуларындан жыйылмай, янаша класланы охувчуларында жыйылмакъ пайдалы болур.

Кружокну жыйыны айда эки керен оьткериле. Ишни кепли ва къужурлу этмекни инг герекли шарты кружокда этилележек ишлени темаларын тюз сакъламакъдыр.

– Аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогу школаны яшавунда бек пайдалы иш этме бола.

Башгъа кружокларда йимик шу кружокда да муаллим кружокну иш планын эте, охумакъ хабарламакъ учун материал сайлана ва ишни методикасын белгилей.

Ону кюрчю методлары: охувну, хабарлавну къайдалары гъакъында теория билим бермек ва хабарлап, охуп уьлгю гёрсетмек. Аян охувну кружокну къурувунда, чебер охуп болагъан охувчу яшлар айрыла. Кружокну баш гюнлеринден тутуп муаллим яшланы пагъмусун теренлешдире ва чебер охувну оьр мердешлеринде охума имканлыкъ бере. Бу кружокну оьтгерив дарсларда муаллим яшланы биринчилей тартынмай къычырып ва чебер охума гъазир эте, экинчилей сёзлени маънасына гёре ургъуну ва интонацияны тюз къолламакъны талап эте.

Аян охувну мердешлерин уьйрене туруп, бу класны охувчуларына темалар берип, шиъру язма имканлыкъ берме ярай.

Булай ишни яшлагъа оьз башына буюруп къойса, онча пайдалы болмас. Бу тайпа ишге гёче туруп муаллим бир башлап яшланы шиъру деген недир? Ол не йимик сёзлерден къурулагъанны ачыкъ эте туруп,

бизин белгили шаирлерибизни шиъруларын алып, арасындан бир-эки сёзюн тайдырып, къутгъарылгъан сёзлени орнуна къыйышагъанларын салып охуйлар, сонг буса авторну шиърусун булан тенгleshдирип къарайлар. Булай ишни яшлагъа тынч шиърулардан башлама тарыкъ.

Яратывчулукъну кружогу

Кружокну жыйымы янгыз бир классны охувчуларындан жыйылмай, янаша класланы охувчуларындан жыйылмакъ пайдалы. Уьстде айтып гетген адабиятны журналарындан 5-6 нчи класны охувчуларына ингде къыйышывлусу аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогу. Аян охувну ва яратывчу хабарлавну кружогунда, чебер охуп билгенден къайры адабият тилни орфоэпия нормаларын тюз сакълап охумагъа тарыкъ. Белгили йими, гъар къайсы тилде де хыйлы сёзлени язылышына да, айтылышыны да арасында башгълыкълары бар. Шолагъа тилни ич законлары себеп бола: янаша гелеген тутукъ авазлар, бир-бирине таъсир этип, айтылышы алышына, янаша гелеген созукъ авазланы биринчиси тюше, кёмекчи сёзлер сингормонизмни законуна таби болуп къоллана ва.ш.б. Мисал учун: мунда (мунна), онгда (онгда), орамда (орамна) етти (йэт1ти).

Гъар къайсы асарны чебер охуйгъанда сакъланма герек къайдалар ону эстетика янын сезмеге кёмек эте. Охувчулар асарны идеясын, чеберлигин бир-биринден айырмагъан кюйде сезмеге гереклер. Асар шолай чечилмесе, ону таъсири де осал бола, ол охувчуланы эсинде де къалмай

Авуз тилни тюрлю янгышларына къаршы айры ябушмагъа, сёз къурулушуна тюз уьлгюлерин охувчулагъа гёрсетмеге герекли бола. Охувчуланы шо иш булан иштагъландырмакъ, оланы оьз тилини тюзлюгюн тындырыкълы тергеп билеген этмек инг герекли иш.

Яшланы иштагъын артырмакъ муратда муаллим олар булан ишни бир гьалда оьтгерип турса маъналы болмас. Охугъан асаргъа гёре сурат

этив, огъар гёре сочинения, сонг асарны башы охула артын буса яшлар озлер узатып язалар. Шулай яратывчулукъ ишни оьтгерме онгарылгъан муаллим яшланы чагъына гёре кыйышагъан асарны сайлама тюше.

Адабиятдан класдан тышда иш – муаллимни кьолунда охувчуланы гъакъылын камиллешдиреген кьуралдан кыйры, оларда адамлыкъ хасиятланы мюлк этмеге кёмек эте.

Класдан тышда юрюлеген иш школаны алдына савлай токътагъан педагогика масъалаланы арасында белгили ерни тута, айрокъда охувчуланы кыйлыкъ якъдан тарбиялавда, демек охув тарбиялав ишни аслу бёлюгю болуп токътай.

Класдан тышда ишни юрютеген кыйдалар, ёллар охувчуланы кьошум билим алыву булан бир болуп геле.

Класдан тышда юрюлеген дарсланы гъасиллери аслу гьалда программада гёрсетилген охув предметлерден яшавгъа чыгъырыла:

Къумукъ адабиятны белгили асарлары охувчуларда аривлюкню, гёзелликни тарбиялама кёмек эте; ана тилни уйренив, ону тюз адабият кыйдаларын кьоллап сёйлев шолай асарланы охумаса мугъкам болмас.

Класдан тышда ишни юрютювню аслу кыйдалары ва ёллары

Кьошум дарсланы аслулары шулай ишлени кьуршай: факультатив дарс, консультациялар, охув конференциялар, семинарлар, экскурсиялар, диспутлар.

Эксурсия – школадагъа охув процессни герти яшав булан кьуршай, охувчулагъа айлана якъда оз кьаравларын болдурмагъа кёмек эте. Ондан кыйры, дарс системасында экскурсия бир нече аслу дидактика кьуллукъланыда кюте:

- гёрсетип охув принципни яшавгъа чыгъара;

- охувну илму якъдан артдыра, яшав булан, практика ишлер булан байлавлугъун болдура;

- охувчуланы дюнья гьаллардан англавлары генглеше;

Класдан тышда юрюлеген ишлени арасында, дагъы да шулай къошум дарсланы гёзалгъа тутма ярай:

- адабият къонакъ уй – охувчулагъа асарланы уьстюнде яратывчулукъ къайдада ишлемеге, инсценировка этмеге имканлыкъ бере;

- семинар дарс – бу дарсгъа материаллар муаллим ва охувчулар гъазирлей;

- адабият ахшамлар – язивчуланы, шаирлени, журналистлени чакъырып оьтгериле.

Адабият драм кружогу

Гъалиги шартларда адабиятны уьйренив класда ва класдан тышда юрюлеген бары да ишлени къуршап юрютмекни талап эте. Шолайлыкъда класдан тышдагъы иш адабиятны теренден уьйренивню бир айрылмайгъан бёлюгю болуп токътай.

Школадагъы адабият драм кружокну класдан тышдагъы иши оьзге тюрлю къайдаларындан артыкъ болуп токътай ; белгили бир ёрукъда оьтгериливю (класдан тышдагъы ишни тюрлюлерин бири-бири булан тыгъыслыкъда, белгили бир муратгъа гёре юрютмеге иканлыкъ бере, шо буса ишни асувлулугъун артдыра).

Кружок адабиятдан дарсда тышдан ишлени барында бирикдире ону орталыгъы болуп токътай.

Кружокну муреды: охувчуланы чебер эстетика оьсювюне тийишли шартлар болдурув, оланы яратывчулукъ бажарывлукъларын оьсдюрюв.

Кружокну масъалалары: адабиятны уйренивге охувчуланы иштагълылыгъын артдырмакъ, гъакъыл якъдан оьсдюремек, охувчуланы бири-бири булан сёйлемеге къатнашмагъа имканлыкълар яратмакъ.

Кружокну къурулушу: Кружокну ортакъчылары 5-11 класланы охувчулары бола. Кружокгъа 20 адам къуршала, олардан активи айрыла. Актив гъар жума жыйылып, этилген ишни арагъа салып ойлаша, гележекге план тутта, сценарийлени уьстюнде ишлей, адабият байламланы оьтгере, ана тилни ва адабиятны жумалыгъында, оьзге тюрлю конкурсларда ортакъчылыкъ эте. Актив оьзюню арасындан старостаны, суратчыланы, бийивчулени, йыравчуланы белгилей.

Кружокну ачыкъ генгешни четвертде эки керен, 5-11 класланы бары да охувчулары чакъырылып оьтгериле.

Кружокну ишини ичдегили.

Кружокну аслу иши – 5–11 класларда адабият байрамланы гъазирлев ва оьтгерив. Кружокда охувчулар оьзбашына ишлев бажарывлукъларын артдыра.

Шо ишлер проект къурувлардан башлана: адабият байрамлагъа, ахшамлагъа яратывчулукъ къайдада оьзбашына тюрлю сценарийлер языв.

Кружокну гёрмекли ишлери: 5-7 класланы охувчуларын тарбиялавда ва охутувда адабият оюн багъалы къайда гъисапда; адабият асарланы театр инсценировкалары (мисал учун, М. Атабаев «Урлангъан ажжал», А.-П. Салаватов «Къарачач», «Айгъазини йыры» ва ш. б.); адабият музакалы композиция, кинофильмлени гъакъында лакъырлашыв.

Кружок дарслар алынган билимлени камиллешдирмек ва теренлешдирмек учун да пайдалы. Кружокну ортакъчылары, гъазирленип, школаны коллективини алдында выставка, инсценировка, язывчулар булангъы ёлугъувлар, адабият ахшамлар, жумалыкълар

оьтгерип, ишин гёрсетмеге борчлу. Язывчулар булангъы ёлугъув – айрокъда агъамиятлы иш. Чебер асарланы авторлары булан ёлукъмакъ, оланы авзундан оьзлени асарларын тувра эшитмек охувчулагъа бек таъсирли.

Адабият оюн, викторина – охувчуланы билимлерини, бажарывлукъларыны, мердешлерини кёмеклиги булан оьз бажарывлукъларын оьздюрюв къурал бола. Бу коллективни къурумун, бирлешивюн, гъалашивну, адамны ич дюньясын болдурувну къуралы.

Сценарийни къурувгъа талаплар:

- адабият якъдан тюзлюгю;
- идея ва чеберлик талаплагъа жава берив;
- оьлчев якъдан къыйышагъанлыгъы;
- заманны гёзалгъа тутув;
- яшланы чагъын гёзалгъа тутув;
- юморну, макъамны, рекламаны чалдырышып, аралашдырып язмакъ.

Адабият драм кружогу, сыкълашгъан бир-бирин англайгъан коллектив болмагъа герек. Кружокну аслу гъасиллери тюрлю яратывчулукъ конкурсларда ортакъчылыкъ этген кююне гёре чыгъарыла.

Оьрде айтылып гетгенге гёре адабиятдан класдан тышда оьтгерилген ишлер класны бажарывлукъларын гёзалгъа тутуп къурула.

АХЫРЫ

Гъалиги заманда адабиятны школада уыйренивню алдына кѐп уллу масъалалар салынган. Бугюнго школа яшланы янгы яшавгъа гъазирлемек учун, оланы гъар – бир якъдан оьсдюрювге, оланы яшав булан аралыгъын тыгъыс болдурувгъа, бары да якъдан тарбиялавгъа бакъдырылган. Шо тарбиялав ишлер аслу гъалда адабият дасрларда чечиле.

Гъалиге ерли къолланып тураган методика ёл гѐрсетивлер охувчуланы янгыз предметден алынаган билимлерине байлавлу болган эди буса, 2011 йылда чыгъган ФГОС муаллимге билим беривде тюрлю натижалагъа (предметный, метапредметный ва личностный) ес болаган охувчуланы тарбиялама борлу эте. Шо себепден, биринчилей муаллим оьзюню ишинде компьютерни ва тюрлю сѐйлев къуралланы пайдаландырып бажармагъа герек. Шолай ишлев охувчуланы чебер адабиятны охумагъа, ону суймеге, англамагъа, дюнья къаравларын ва умуми охув бажарывлукъларын, мердешлерин артдырмагъа имканлыкълар болдура.

Биз, шу ишибизде янгы стандартлагъа байлавлу болуп, муаллимлеге ишинде янгы технологияланы къоллав, охувчуланы чагъын, билим ва оьсюв даражаларын гѐзалгъа тутув, гъалиги заманны жамият яшавуну талапларына асасланаган, 7-нчи класны программасын, охув китапларын янгы технологияланы, инновацияланы оьзлени охутув-тарбиялав ишинде къолламагъа болаган кюйде адабият дарсда къолланаган методика ёл гѐрсетивлер, тюрлю къайдалар бергенбиз. Шо гѐрсетивлер, республиканы школаларында юрюлген бизин ахтарывларыбызгъа гѐре, муаллимлени иш сынавун гѐзалгъа тутуп, къумукъ адабият дарсларда охувчуланы билимлерин ва тарбиялав ишин тергеп онгарылган. Шу гѐрсетивлер муаллимлер оьзлени ишине яратывчулукъ къайдада янашып, охувчуланы билим даражаларын оьсдюрювде класда, уйде, класдан охувда оьзбашына чалышып, интернетден пайдаланып, тарыкълы маълуматланы жыйып,

гъасиллер чыгъарып, тюрлю проект ишлер къуруп болмакъны гёзалгъа тутгъан.

«Дагъыстан школаларда ФГОС-гъа гёре Адабиятдан билим алывну ичделиги ва ону 7-нчи класда уйренив ёллары» деп онгарылгъан шу ишибиз Федерал пачалыкъ билим берив стандартланы «Тил ва адабият илму» (филология) бёлюгю адабиятны уйренивню алдында салгъан масъалаланы яшавгъа чыгъармакъны гёзалгъа тутгъан. Шоланы арасында аслу тергевню шулай масъалалагъа бакъдыргъанбыз:

- адабият асарланы охуп, тюз англав халкъны мили маданиятын, яшавун уйренивде аслу къурал болуп токътайгъанын гёрсетмек;

- тюрлю-тюрлю жанрлардагъы чебер асарланы уйренивню натижасында ана тилни гёзеллигин, ону сёзбайлыгъын гёрсетмек;

- чебер адабият асарланы объюне хас болгъан башгъалыкъларын англап, оланы илму, иш, публицистика асарлардан айырып, охулгъан асарланы идея-маъна ягъындан чечип, танкъыт этип, оларда суратлангъан яшав гъалланы англап бажармакъ;

- сёзню чеберлик гючюн сезивде адабият теория англавланы агъамиятын анлатмакъ; охувчулар ес болгъан билимлеге ва англавлагъа таянып, тарихден, музыкадан, инчесиятдан предметлени арасындагъы байлавну болдурмакъ;

- тюрлю-тюрлю маълумат береген къураллардан, интернет ресурслардан эркин кюйде пайдаланып бажармагъа уйретмек ва ш.б.

Китапгъа къошум гъисапда программада гечилген шаирлени ва язывчуланы - А. Жачаевни, Кадрияны, Р.Гъамзатовну ва ш.б. яшав ва яратывчулукъ ёлуна багъылангъан слайдлар онгаргъанбыз.

Муаллим, 7-нчи класны охувчуларыны бажарывлукъларын гёзалгъа тутуп, шу пособиеле берилген ёл гёрсетивлени яратывчулукъ къайдада янашып къолламагъа герек, шолай этсе, ишни натижасы асувлу, пайдалы болар.

КЪОЛЛАНГЪАН АДАБИЯТ

1. Абдулкадыров А.-Ю., Шабаева Л.А-К. «Средневековая литература кумыков». Махачкала, 2010й.
2. Абдулкадыров А.-Ю. «Уьч шаир». Магъачкъала, 2004й.
3. Абдулкадыров А.-Ю. Темирболат Бийболатов «Сайламлы асарлары». Магъачкъала 2011й.
4. Аджиев А.М. «Къумукъ халкъ авуз яратывчучулукъну школада уьйренив». Магъачкъала, Дагучпедгиз 1981й.
5. Акаев Г.Д., Алиев С.М. «Къумукъланы антологиясы». Магъачкъала, 2012.
6. Бамматов М.И. Яшланы тарбиялавда чебер охувну агъамияты «Халкъны сеси» 2010 й, 27 март № 37.
7. Бамматов М.И. Яшланы тарбиялавда чебер охувну агъамияты. «Халкъны сеси» 2010й, март № 32.
8. Ибрагъимов Х.И. Школада фольклорну уьйренеген кюйлер. Магъачкъала, Дагучпедгиз 1988г.
9. Магомедова С.А., Адильгиреева З.С. «Къумукъ адабият» 7 класс. Магъачкъала: ООО «Издательство НИИП», 2013й.
10. Оьлмесов Н.Х. «Къумукъ язывчуланы тили ва поэтикасы». Магъачкъала 2008й.
11. Султанов К. «Къумукъланы адабияты». Магъачкъала, 1965й.
12. Тангчолпан журнал. Н. Батырмурзаев ва З. Батырмурзаев. Магъачкъала, Дагучпедгиз, 1990й.
13. Къумукъ ва дагъыстан адабиятдан программа. Магъачкъала, 2013й.
14. Абдулина Л.И., Будникова Н.Н., Полторжицкая Г.И. «Нетрадиционные уроки литературы 5–11 классы». – Москва, «Вако» 2011г.
15. Акавов З.Н. «Просветительские идеи в дагестанской литературе XIX- начала XX». Махачкала, 2009г.

16. Акимов К.Х. «Вопросы методики преподавания дагестанской литературы». Махачкала, Дагучпедгиз 1981г.
17. Алиев М-С. «Зарождение и развитие кумыкской литературы». Махачкала, 1989г.
18. Аминов М.-З. «Тенденция развития дагестанского стихосложения». Махачкала, 1974г.
19. Белинский Г.И., Снежная М.А. «Изучение теории литературы в средней школе». Москва, «Просвещение» 1983г.
20. Волков И. П. «Приобщение школьников к творчеству». - М., 1982г.
21. Вульф Б.З., «Поташник М.М. Организатор внеклассной и внешкольной работы». – М, «Просвещение», 1983г.
22. Гаджихмедов Н.Э. «Кумыкско-русский фразеологический словарь». Махачкала, 2014 г.
23. Гаджихмедов Н.Э. «Кумыкско-русский словарь пословиц и поговорок». Махачкала, 2015г.
24. Голубков В.В. Методика преподавания литературы в средней школе. Москва, 1995г.
25. Есин, А. Б. «Интерпретация литературного произведения как теоретическая проблема». – М., Наука, 1995г.
26. Карпов П.К. «Выразительное чтение дагестанской литературы». Махачкала, Дагучпедгиз 1989г.
27. Кюрдюмова Т. Ф. «Изучение биографии в школе». Москва, 1974г.
28. Магомедов Р.Ф. «Совершенствование обучения с применением технических средств и программирования». – Махачкала, 1975г.
29. Магомедов. З.А. «Поэтика песенной лирики народов Дагестана». – Махачкала, 1989г.
30. Мальцева К.В. «Методика объяснительного и литературного чтения». – Ленинград, 1998г.
31. Медведев В.П. «Изучение лирики в школе». – Москва, 1985г.

32. Мусаханова Г.Б. «Вопросы дагестанской литературы». – Махачкала, 1969г.
33. Резь З.Я. «Методика преподавания литературы». – М., 1985г.
34. Риалко Н. «Открытые уроки литературы: 5–8 классы». – Ростов-на-Дону, 2007г.
35. Рыбникова М.А. «Очерки по методике литературного чтения». Москва, 1985г.
36. Савченко М.М. «Методика преподавания русской литературы в 5-8 классах». Ленинград, 1988г.
37. Султанмурадов А.М. «Публицистика Абусуфьяна Акаева: Проблематика, художественные особенности». Махачкала, 2009г.
38. Султанов К. «Къумукъланы адабияты». – Магъачкъала, 1965г.
39. Султанов К. «Певцы разных народов». – Махачкала, Дагкнигоиздат, 1971г.
40. Суюнова Н.С. Ногайская поэзия 20 века: в национальном и общетюркском историко-культурном контексте. – Москва, 2006г.
41. Зайналабидов М. Поэт аула и планеты. – Махачкала, 2013г.
42. Хайбуллаева Х.М. Методические указания к хрестоматии дагестанской литературы в 9-10 классах. – Махачкала, 1987г.

Интернетден пайдалангъан материал:

1. Лебедев О. Е. Проблемное обучение. – <http://www.nekrasovspb.ru/publication/cgibin/publ>.
2. Федеральный государственный стандарт второго поколения//<http://standart.edu.ru>.
3. Зубикина О.Л.// Проектирование современного урока на основе системно-деятельностного подхода. <http://nsportal.ru>.
4. Углова Н.В. Преподавание предмета “Литература” в свете требований ФГОС нового поколения Составитель: http://www.iro48.ru/files/LIT_2015.pdf

5. Савельева Ф.Н. Нравственный идеал как центр воспитательной системы школы // <http://old.portal-slovo.ru/>

6. Проблемное обучение на уроках литературы// <http://www.bestreferat.ru/referat-212216.html>